

9(47.925)

4-32

3161

Ա. ԱՆՔԻՆԵԱՆ

ԻՍՐԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Ե Ի

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

7 (47.925
-32

ԳԻՆ 4 ԾՐԱՆԻ

ԿԻՒԹԷՄՊԵՐԿ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

❁ ԹԻԻ 51 ❁

ՀԻՄՆՈՒԱՆ 1909 Կ. ՊՈԼԻՍ

Ա. ԿԱՐԻՆԵԱՆ

ԻՄԲԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ե Ի

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(Փաստեր եւ վաւերագրեր)

Տպագր. « ԿԻՒԹԷՄՊԵՐԿ »

Կ. Ն. ՄԱԳԱՍՏԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.

Ա Յ Է Ն Ք

1926

Ա. ԿԱՐԻՆՆԵԱՆ

2004

23690- 4.7.

ԱՐԵՎՄՍԱՂԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

Ընկ. Ա. Կարինեանը իր վերլուծողի եւ պրպտողի կարողութեամբ, առանձնայատուկ տեղ մը կը գրաւէ Խ. Հայաստանի այժմու վարիչներուն մէջ:

Թէ իբր գրական քննադատ եւ թէ իբր պատմաբան Ընկ. Ա. Կարինեանի բոլոր գրութիւնները հիմնուած են փաստերու վրայ եւ կը կարդացուին մեծ հաճոյքով:

Մասնաւորապէս իր վրայ շատ խօսեցնել տուած է « Իմբերիալիստական պատերազմը եւ Հայաստանը », անուն երկը, ուր հեղինակը պատմական փաստերով հրապարակ կը դնէ հայկական վերջին եղերթուցեան պատասխանատունները:

Արեւմտեան հայերուն անձանօթ մնացած է 1920 թուին հայթրքական կռուի գլխաւոր դերակատարները եւ հայկական դժբաղդութեան պատասխանատունները: Դաշնակցականները զանազան տարաձայնութիւններով աշխատած են ժողովուրդէն պահել կարգ մը դէպքերու իրական դրդապատճառները: Հեղինակը այսգրքով կը մերկացնէ բոլորը եւ այս կը սփռէ այդ շրջանի դէպքերուն վրայ:

Որպէսզի արեւմտեան հայոց լայն մասսաները ծանօթանան Ը. Ա. Կարինեանի փաստերուն, յարմար դատեցինք հեղինակին արտօնութեամբը արեւմտեան հայերէնով տպագրութեան տալ այս երկը:

ՀՐԵՍՏՐԵՍՆԵՐ

9952-55
ԵԲ

ԻՄԲԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ե Ի

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ը

ՔԱՂԱՔԱԿԻՐԹ ԱՐԵՒՄՈՒՏԲԸ հիմա ալ հայ ազգայնականներու համար ազատարար ուժ մըն է . . . : Եւ սակայն նոյն ինքն այդ («ազատարար») ուժը քանզա՞ծ և աւերած է Տաճկահայաստանը, կոտորածի մտանած միլիոնէ աւելի ժողովուրդ մը և աշխարհի չորս կողմը նետած է որբերու և գաղթականներու հսկայական զանգուածներ :

Դրամատիրական Արևմուտքի Բաղաձայնիքը գիւտնադէտներու զործերակերպի զոհերն են Պրազիլիոյ և Հայաստանի մէջ թափանցող գաղթականները . Պալքաններու և Հայաստանի մէջ խմբուած որբերն ու հաշմանդամները . . . :

Ծաւալապաշտ կառավարութիւններու քաղաքականութեան արդիւնք է հայ—թուրք յարաբերութիւններու սրումը և ազգայնական այն հակամարտութիւնը, որուն հետքերը գեա կը մնան ներկայ թուրքիոյ մէջ :

Ահա թէ ինչո՞ւ ծաւալապաշտ պատերազմի քառնամեակի յոբելեանին սկիանայ պիտի յիշուի նաեւ ծաւալապաշտական Մոլոխի զոհերէն մէկը—Հայաստանը : Պիտի յիշուի ան ձիշդ անոր համար որ իր վիճակով և դրութեամբ կը բնորոշէ ծաւալապաշտութեան երկերասանիութիւնը և անոր խոկական դերը փոքր ազգերու նկատմամբ :

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ի Զ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ն Ե Ր Ը

1914 թուականի մեծ պատերազմը սկսան, ինչպէս յայտնի է, պուրժուաները և կայսրածառէրերը: Անոնք են որ կը ախրեն ներկայ Եւրոպայի: Անոնք ունին խոշոր գործարաններ, հսկայական նաւեր: մեծ քանակութեամբ հողեր և կալուածներ: Անոնցմէ ամենահարուստ պուրժուաները իրենց գրամը կը պահեն գրամատուներուն մէջ և նոյն այդ գրամատուներու միջոցաւ ալ կըրտեղծեն աւելի խոշոր պուրժուական ընկերութիւններ, և նոյն այդ գրամատուներու օգնութեամբ կը չինեն նոր գործարաններ, երկաթուղիներ և կայսրածներ:

Եւրոպական բոլոր երկիրներու մէջ իրապէս կառավարողներն են գրամատուները և գրամատանց տէր պուրժուաները:

Անոնք կ'որոշեն նախարարները և կառավարչական բարձր պաշտօնեաները: Անոնք կը վարձեն իրենց ծառայող մամուլի գործիչները և մտաւորականները, գրողները, գիտնականները և քրիստոնէայ կամ ոչ քրիստոնէայ հոգեւորականները:

Պատերազմէն շատ առաջ գտնուած են տասնձին մտաւորական գործիչներ, որոնք նախատեսած են պատերազմը և միամտօրէն ջանքեր ըրած են կռուելու պատերազմի հեղինակներուն դէմ:

Այդ կարգի միամիտներէն էր մասնաւորապէս Ֆրանսական սոցիալիստ ժան ժորէսը, որ պատերազմի նախօրեակին խարազանեց Ֆրանսական պուրժուաները և ձայն բարձրացուց իր հայրենի բռնակալներուն դէմ: Ճիշդ ասոր համար ալ ան գազանի կեր-

պով սպաննուեցաւ ֆրանսական պուրժուաներու կողմէ վարձուած մէկու մը ձեռքով:

Իր կարգին գերմանական, անգլիական, ամերիկեան պուրժուաները բանտարկած են իրենց երկրի սօցիալիստ միջազգայնականները, և օգտուելով իրենց յալթական դիրքէն, անոնք բոլորն ալ միեւնոյն չափով և միեւնոյն ձեւով վարակած են բանտրները և զիւղացիները մարդատեսացութեան այն թոյնով, որ կը կոչուի սովորաբար «հայրենասիրութիւն»:

Անգլիական պուրժուան կոչ ըրած է անգլիական բանտրին կռուիլ անգլիական հայրենիքի պաշտպանութեան համար:

Ֆրանսական պուրժուան հրախրած է ֆրանսական բանտրները կռուիլ ֆրանսական հայրենիքի պաշտպանութեան համար:

Միեւնոյն խօսքերը, միեւնոյն պատգամները նետած են գերմանական, պելժիական, ռուսական և արիչ պուրժուաները:

Աւ բոլորն ալ յանուէն ճիշդ այդ «հայրենիքի», — հաւաքած են զօրքեր, պատրաստած են մահաբեր թրնաբանութիւն և մարտանաւեր ու նետած են միամիտ և խարուած բանտրները իրարու դէմ:

Եթէ Ֆրանսացի, գերմանացի և միսս բանտրները իմանային թէ ինչու և որով համար անոնք զիրար կը կոտորեն, անշուշտ չպիտի պատերազմէին: Եթէ անոնք գիտնային որ ֆրանսական «հայրենասէր» պուրժուան կը փափաքի խլել գերմանացիներէն քաղաքային վայրերը, եթէ գերմանական բանտրը իմանար որ կը կռուի նոր հողեր բռնազրաւելու համար, եթէ անգլիական բանտրը գիտնար, որ իր երկրի

պուրժուաները կը գանկան խլիլ գերմանացիներնէն անոնց գաղութները — անչուչա ոչ մէկ կուս. և ոչ մէկ պատերազմ չէր ըլլար :

Անոնք բան մը չէին գիտեր որովհետև կամոսիստները բանտարկուած էին : Իսկ այսպէս կոչուած սոցիալ-դեմոկրատները և ատոնց նման ուրիշ սոցիալիստները կը հաւատացնէին և կը համոզէին բոլորը, որ պատերազմը կը մղուի «սուրբ նպատակներու», «հայրենիքի» և «ազգի պաշտպանութեան» համար...

Եւ ահա միմիայն հիմա կը պարզուի այդ բոլորը :

Այժմ այլևս աշխարհի նոյն իսկ ամենայնախնայնի աշխատանքները գիտէ որ զինքը խաբած են, խաբած են պուրժուաները և պիսկոպոսները, խաբած են «հայրենասէր» գրողները ու անբռնները, սոցիալ-դեմոկրատները և «յեղափոխական» կոչուած «ազգասէրները» :

Առաջին անգամ պարզուած է այդ բոլորը Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան միւս օրը, երբ Ռուս բանւորները դուրս կը հանեն ռուսական Զարի և իր նախարարներու պահարաններէն, Գաղսնի Դաւնագիրները և զանազան ուրիշ պաշտօնական թուղթեր :

Ռուս պուլշեփիկները անմիջապէս հրատարակեցին և տպագրեցին բանտարկական թերթերու մէջ այդ գաղտնի թուղթերը : Անկէ վերջ բոլորն ալ իմացան որ պատերազմը սկսուած է նոր հողերու գրաւման համար : Ահա նոյն այդ գաղտնի թուղթերու մէջ գրուած է որ Էրոպական մեծ պետութիւնները խոտտացած են իրարու պատերազմը վերջանալէ յետոյ, թալանած երկիրները արդար կերպով բաժնել իրենց մէջ : Նոյն այդ թուղթերուն մէջ բռուած է որ պատերազմէն յետոյ պիտի բաժնեն նաև Տաճկաստանը :

Այդ պայմանագրերու հիման վրայ Տաճկաստանի հարաւային մասը պիտի առնէր Ֆրանսան, Միջագետքը՝ Անգլիան, իսկ հիւսիսային մասը՝ ճարական Ռուսիան, Պարսկաստանի մէկ մասը պիտի անցնէր Ռուսիային, իսկ միւս մասը՝ Անգլիային :

Տպուած այդ «Դաշնագիրներու» ազդեցութիւնը այնքան մեծ եղած է որ նոյնիսկ պուլշեփիկներու հակառակորդները զարմացած և չճամ են :

Դաշնակցական հայ տիրացուներու զեկավարը՝ Ահարոնեան՝ նոյնիսկ սկսած է իր զուտիւր ձեռնիլ և քննադատել «խաբերայ» անգլիացիները և ճարր : Նա կարծես կրակէր հասկնալ, որ «Հայաստանի փրկութիւնը» և «հայ ժողովուրդի ազատագրումը» միմիայն պատրուակներ են եղած անոնց համար, որոնք փափաքած են Տաճկաստանէն խլիլ անոր հողերը, նաւթահանքերը ու ծածկած են սեփական ախորժակները մարդասիրական խօսքերու տակ :

Բայց և այնպէս չնայած ժամանակաւոր այդ զգասուրեան, Ահարոնեան և իրեն միւս բոլոր Դաշնակցական ընկերները ոչ միայն չեն արթնցներ հայ ժողովուրդը այլ և աւելի մեծ եռանդով կոչ կ'ընեն հայ զիւղացիներուն կուսիլ և բռնական պուրժուաներու հետ Տաճկաստանի զէմ :

Առաջին անգամ անհասկնալի է, թէ ինչո՞ւ այդպէս կ'ընեն դաշնակցականները : Բայց խնդիրը կը պարզուի, երբ մենք քննենք հայ ազգասէրներու իսկական բնույթն ու էութիւնը :

Ամէն մէկ կուսակցութիւն կը պաշտպանէ այս կամ այն դասակարգի շահերը և պահանջները: Անիկա ընդհանուր խօսքեր և բառեր չատ անդամ կ'ըսէ ժողովուրդի ու ազգի մասին, բայց այդ բոլորը միայն անոր համար, որպէսզի կարողանայ աւելի յաջողութեամբ խաբել միամիտ աշխատաւորները: Ամբիկայի մէջ, օրինակ՝ ամենահարուստ միլիոնատէրներու կուսակցութիւնը ինքն իրեն կ'անուանէ դեմոկրատական:

Ահա ճիշդ ատոր համար ալ մենք ուշադրութիւն չպիտի դարձնենք դաշնակցականներու հայրենասիրական և սօցիալիստական ետրոյիկի վրայ, այլ պիտի քննենք անոր ներքին և իրական գոտակարգային բնոյթը:

ՈՐՈՆՔ ԵՆ ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ

Ինչո՞րք այն է, որ հայ ազգասէր և սոսիալիստ դաշնակցականներն ալ հայ պարթուազիի ներկայացուցիչներն են:

Պագու, Թիֆլիզ, Մոսկուա, Պետերպոլք, Կովկաս և ռուսական մեծ քաղաքներու մէջ շատ կան հարուստ հայ պարթուաներ: Ժամանակ մը ունէին նաֆթահորեր, դորժարաններ և խոշոր կալուածներ:

Այնքան ուժեղ էին այդ հայ պարթուաները, որ նոյն իսկ Ռուսական պետական խորհուրդի մէջ ունէին իրենց սուանձին ներկայացուցիչը (Քաղաքի նախատէրերու կողմէ) յանձին ակրահոչակ Պավել Սուփիչ Գուկասօֆի (*):

Ահա ճիշդ այդ հայ պարթուաներն ալ ունէին ծառայողներու և սպասաւորներու հսկայական խումբ մը:

Այդ հայ պարթուաները կրնէին միեւնոյնը ինչ որ կրնէին իրենց և բոլորովն եղբայրները:

Անշուշտ ասոնք չէին կրնար յայտնապէս ըսել ժողովուրդին, որ իրենք իրենց շահուն և իրենց դրպա-

* Այդ Գուկասօֆը շնայելով իր շատ ու շատ հարստութեան Պետերպոլքի Ազգային Խորհուրդի անդամ էր, ծանօթ էր բոլորին իր և ազան և սարափելի ժլատ անձնաւորութիւն մը: Պետերպոլքի օրերուն ինքն ալ, իր եղբայրն ալ իրենց հարբոսութիւնը բազմապատկած են: Իրազեկ մարդիկ կը պատմեն որ ասոնք ռուսական ձառական կառավարութեան քրայաններ էին: Ուղիղ իրապատեան մասակարարած են, ուրիշ խօսքով եղած են եւրոպական քնկերութիւններու կոմպրոմիսներ: Բնական է որ ասոնք պետերպոլքի կողմնակիցներ պիտի ըլլային:

նին համար կը գործեն: Եթէ այդպէս ընէին ո՞վ մտի կընէր զիրենք:

Ճիշդ ասոր համար ալ հայ պուրժուակաները ստեղծած են սեփական պուրժուական կազմակերպութիւն որ իրեն յատուկ միջոցներով կարգարացնէ և կը սրբագործէր հայ պուրժուաներու ձգտումները և պահանջները:

Դաշնակցական կուսակցութիւնը հայ պուրժուականերու ընդ որ ծրագիրները կը շղարչէր ժողովրդասիրական հայրենասիրական փրցուն խօսքերով և ազգի միութեան անունով կը զայէր և կը սաստէր ըմբոստ բանուորները:

Յայտնի է որ մօտակայ անցեալին մէջ Դաշնակցութիւնը պաշտպանած է Պազուի հայ նաւթատէրերը գործարանատէրերը ըլլոր գործադուլներու ժամանակ և նոյն իսկ հալածած է սոցիալիստ բանուորները:

Երբեմն ալ երբ տեսած է որ յեղափոխական շարժումը աւելի հզօր է ան ներկուած է սոցիալիստական գոյնով և այդպէսով մօտեցած է դաշնակցութենէն խորշող բանուորներուն:

Այդ շատ խորամանկ և հմուտ կազմակերպութիւնն է որ միշտ ունեցած է ամէն պարագայի յարմարող մէքանի ծրագրային կէտեր և տեղին համեմատ խօսած կամ պուրժուական կամ կղերական և կամ սոցիալիստական լեզուով:

Ու ամէն անգամ մէջտեղ հանած է այն ինչ որ աւելի զիւրին նպաստած է հայ պուրժուագրի հողեւոյ գերիւթաւորեան:

Սակայն երբէք ոչ մէկ պարագայի տակ Դաշնակցութիւնը չէ մոռցած իր հիմնական նպատակը— հայ պուրժուագրի ազգայնական խէտալը:

Դաշնակցականներու նախահայրը «Մշակ» լրագրի հիմնադիրը Արծրունին է: Այդ մարդը շատ բան է գրած տաճկահայ ժողովուրդի ծանր կացութեան մասին:

Իր ժամանակ Արծրունին զիմած է Ռուսական ձառական կուսակցութեանը և խնդրած է ձարէն պատերազմ յայտարարել Տաճկաստանի դէմ և խլիլ անկէ հայկական նահանգները:

Նոյն այդ տարին տաճկահայերը խնդրած են Արծրունին և կովկասահայ գործիչներէն չմիջամտել տաճկահայ գործերուն և պարագ սեղը չգրգռել տաճիկները հայերու դէմ: Տաճկահայ հասարակութեան գրեթէ ըլլոր տարրերն ալ կ'զգային որ Ռուսահայ պուրժուագրի քաղաքականութիւնը մահարեր է տաճկահայ ժողովուրդի համար: (*)

Սակայն Արծրունին անուշադիր թողած է երկրին աւելի տեղեակ մարդոց յորդորները և շարունակած է իր ազանդիւրիստական քաղաքականութիւնը: Անոր հետ միասին միևնոյնը ըրած են նաև ուսանայ ըլլոր մտաւորականները:

Ինչո՞ւ:

Ասոր պատասխանը կուտայ ինքը, Արծրունին իր քրտանայ հարցին նուիրուած յայտնի գրքոյկին մէջ:

Այդ այն հրապարակական դասախօսութիւնն է զոր Արծրունին կարդացեր է Թիֆլիսի Արհեստաւորներու ընկերութեան մէջ 1879 թուին մարտ 11ին և Թիֆլիսի Սորբանիայի սրահին մէջ միևնոյն թուականի մարտ 25ին:

(*) Տե՛ս՝ Լ. Դանիէլեան, Մշակի քառասունհինգ (1872—1912) Թիֆլիս 1912 էջ 52.

իր ժամանակ այդ դասախօսութիւնը, հակայական շարժում առաջ բերած է, ինչպէս կը վկայեն 80-ական թուականներու գործիչները:

Ահա նոյն այդպեղ Արծրունին, այնքան ալ զարմանալի չէ, երբ չառ քիչ բան կրտէ տանկական կառավարութեան քաղաքականութեան մասին: Եւ ընդհակառակը, գրքի գլխաւոր եւ կեդրոնական մասը կը կազմէ սանկանայասանի սննտական հարսութիւններու անոր բնական հարսութիւններու, հանկերու եւ նոյն վայրերու փառաբանութիւնը:

Նոյն այդպիսի նկարագրութեամբ ալ սկսած է ան իր դասախօսութիւնը, մինչդեռ հոգեբանօրէն աւելի բնական կըլլար — եթէ Արծրունին այդ կողմի վրայ կենար հարեանցի:

Թրքահայերու սննտական կացութեան նոտրումը ուսումնասիրութեան, մենք առաջին անգամ կը տեղեկանանք որ Տանկաստանը չափազանց հարուստ, նախ-թահանքերով և արիչ բարիքներով յեցան հմայիչ երկիր մըն է:

Նա՞մքը առհասարակ մեծ տեղ կը զբաւէ Արծրունիի դասախօսութեան մէջ: Նա՞մքը, — կը յիշեցնէ Արծրունին առանձին ոգեւորութեամբ, այդ նիւրը որ շատ առատ կ'երեւի, կարելի եր հաւաքել հորեւեռն, ինչպէս կ'ընեն Բագուի Երզնկայի, կը մատրեն գայն եւ անկէ կը պատաստեն նուրբ ֆարուգեն: (Գ. Արծրունի թրքահայոց տնտեսական գրութիւնը, Թիֆլիզ 1894 թ. էջ 6):

Նոյնքան կրակաւ սողեր նոտրում են նաև ուրիշ հանքերու նկարագրութեան:

նոսերով կիսկիմի շրջակայքի մասին, Արծրունին կը յիշեցնէ, որ «Իսրայելացիներու Սողոմոն Իմաստուն թագաւորը այդ վայրերէն ոսկի բերել կուտար, գործածելու համար այդ նիւթը երուսաղէմի տաճարի զարդարանքներու շինութեան»???:

Չենք երկարեր այդ նկարագրական սողերը: Ինչպէս կը տեսնէք հայրենասէր և ազգասէր Արծրունին չափազանց հեռատես հայ պուրժուա էր եւ որպէս այդպիսին, չեչտած է նոյն այն կէտը որ ամենէն կարեւորն էր կովկասահայ պուրժուազիի համար: Այդ նամբով ալ գացեր է յետագային նաեւ դասակցական կազմակերպութիւնը:

Տանկահայերու ծանր կացութեան մասին զգայական խօսքերը, խմբապետական և տիրացուական ուսմանտիրոջը, այդ բոլորը յաճախ վերացական վարագոյնով շղարչեր են կովկասահայ ազգայնականները, սակայն դաշնակցական շարժման ամբողջ էութիւնը միշտ եղեր է խիստ պարզ և սրու, և աւելի քան հողեղեն:

Ահա գոնէ ատոր համար ալ դաշնակցութիւնը երբէք է զեկավարում բուն թրքահայ ժողովուրդի կարծիքով կամ տեսակէտով: Դեռ աւելին կայ: Նա միշտ ալ անկախ գործած է քրքահայ աշխատուորութեան եւ միշտ ղեկավարում է Բագուցի եւ Թիֆլիսցի եւ արտասահմանեան ուրիշ պուրժուաներու տեսակէտներով:

Ատով ալ կը բացատրուի այն, որ գոնէ այդ քաղաքներու մէջ կազմակերպում և ուժովցած է Դաշնակցութիւնը, և այդ կեդրոններէն ղեկավարած է նա ամբողջ ազգայնական շարժումը:

մբերեալիսական պատերազմը եւ Հայաստան

2952-51

Վերջապէս ազգային այն պիւրոն, որ պատերազմ
օրերուն կազմակերպուեր էր Թիֆլիսի մէջ և որը փաս
տօրէն ղեկավարեր է կամաւորական շարժումը և բա
նակցութիւններ է վարեր ձարական և իմբերիալիս
տական զիւանազէտներու հետ, իրապէս եղած է նա
պուրժուազիի ռազմական կազմակերպութեան՝ Դաւ
նակցութեան հրահանգներուն հետեւող մարմին մը:

ՆԻՔՈՒԱ ԹԱԳԱՒՈՐԸ ԵՒ ՀԱՅ 'ԱԶԳԱՍԷՐՆԵՐԸ,

Պէտք է ըսել որ, ոուս ձարը և իր սպաները շատ
առ հասկցած էին թէ ինչ տեսակ պտուղ է հայ պուր-
ժուազին:

Ցարին կովկասեան նամեստնիկը մէյմէկ զանազան
խոստումներ կ'ընէր հայ պուրժուաներուն և ատոնց
միջոցաւ կը նետէր միամիտ գիւղացիները դրացի ժո-
ղովուրդներու դէմ: Թուրքիոյ ձեռքէն առնել Պոլիսը
եւ Անատոլուն, ընդարձակել իր երկրի սահմանները եւ
յետոյ օգտագործել նոր վայրերը ի նպաստ ռուսական
իմբերիալիզմի:

Այդ եղած է ձարական կառավարութեան բաղ-
ձանքը:

Յայտնի է, որ ղեռ պատերազմի օրերուն Ռուս կա-
ռավարութիւնը յայտարարած է որ մտադիր է կազակներ
բնակեցնել Ալաշկերտի հովիտը: Իր ժամանակին այդ
մտադրութիւններու դէմ ձայն բարձրացուցեր
էր Գրիգոր Չալխուշեանը, սակայն, որքան կը յիշենք
Նախիջևանցի հայրենասէրին ազիտողորմ զիմումները
անհետեանք մնացին: Խնդիրը պարզ էր:

Ռուսիան կը փափաքէր նոր վայրեր ձեռք բերել:
Բայց և այնպէս գիտէր, որ հեռաւոր արևելեան ձակ-
տի մէջ յաջողութեամբ գործելու համար պէտք էր
զգնական տարրեր, երկրին ծանօթ մարդիկ, բարեա-

ցական բնակչութիւն, նպաստաւոր, որոշ գետին և վերջապէս թնդանօթային հում միս:

Իսկ ատոր համար շատ բանի պէտք չկար:

Անհրաժեշտ էր միայն ցուցամատի թեթեւ շար ժում մը և բարեշնորհ ժպիտ մը:

Եւ այդպէս ալ կ'ըլլայ:

Ձարին պաշտօնեան Վորոնցով Տաշկովը Հայերը շահելու համար, հայ ջոջերուն մի քանի սիրալիբ խօսքեր կ'ըսէ: Այդ պաշտօնեային կինը՝ Իշխանուհի Տաշկովան սիրալիբ թէյի կը հրաւիրէ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, Ինքը, Ձարը, արիւնարբու Նիքոլան, բարձրագոյն ներում կը շնորհէ դաշնակցականներուն: Վերջապէս մի քանի ուսուցիչներ, կարգ մը անորոշ խոստումներ կ'ընեն ապագայ Հայաստանի մասին:

Եւ անա այդ բոլորը այնքան կը շքեցնէ հայ ազգայնականները որ անոնք միաբերան ու միաձայն կակսին զրուտեւի ուսուցիչութեան բոլոր քայլերը:

Ինքը, ալեհեր կաթողիկոսը այնքան կը հիանայ որ առանձին կանդակ կը հրատարակէ, խնդրագրով Նիֆոլային կը դիմէ եւ ժողովուրդը կը հրաւիրէ անդամագրուիլ կամաւորական խումբերուն եւ մասնակցիլ զինուորական գործողութիւններուն:

Վորոնցով Տաշկովի պաշտօնին մէջ նոյնիսկ պատուոյ սենեակ մը կը յատկացուի հայ ժողովուրդի ինքնակոչ երեք «ներկայացուցիչներուն» Մեսրոպ Եպիսկոպոսին, Սամսոն «Սեպանովիչ Արուսիւնովին» եւ Աղեմանգր Խասիսեանին...

Այդ երեք ապետները հայ ժողովուրդի անունով կողմունեն Ձարը և կը պատրաստեն բնդանօթային այն

միտք, որ պէտք էր ձաւակահան դուսիայի ծաւալապաշտական գործերուն:

Առանց ս եւ է հայիւ տալու հայ ժողովուրդին և անոր աշխատաւորական խաւերուն, սրբազան այդ երբորդութիւնը ամենասերտ կապեր կը պահպանէր Դաշնակցութեան կեդր. կոմիտէի հետ և անոր հրահանգներով կը ղեկավարուէր իր ընթացիք գործունէութեան մէջ:

Դաշնակցական մամուլը բացայայտ կերպով կը յայտարարէ որ, ծաւալապաշտական պատերազմը «Ազգասարաք» կռիւ մըն է և իւրաքանչիւր Հայու պարտականութիւնն է աջակցիլ սկսուած պատերազմին: Դաշնակցականներու կը միանան հայ Մէնչէվիկները և հայ էսէտները և ընդհանրապէս «Իեդին Միջազգայնականի» բոլոր ներկայացուցիչները:

Որքան կը զարգանայ պատերազմական գործողութիւնները, այնքան կը մեծնան Հայկական մանր ծաւալապաշտներու ախորժակները:

Բէթէպուրկի հայերու «Ազգային բիւրոյի» պատասխանատու անդամներէն մէկը, փաստաբան Ասրիբեկովը ճիշտ այդ ժամանակ կը յայտարարէ որ հայերը չեն կարող բաւականանալ Րիդէյի և Տրապիզոնի նաւահանգիստներով ու անպատճառ պիտի ստանան— Ալեքսանդրիան:

Դաշնակցական հրապարագիր Նիկոլ Ալբակեանը ատով ալ չի բաւականանար և կը զսնէ որ առանց Մալմաստի ու Կապուտանի Հայաստանը փոքրիկ կըլլայ... պատերազմի միջոցին կովկասահայ պուրժուզին, ինչպէս ըսինք, մեծ ակնկալութիւններ տնէր:

Մէկ կողմէն նա յոյս ունէր ստեղծել իր տնտեսական շրջանակը — իսկ միւս կողմէ ան գոնէ պատերազմի ընթացքին կուռնանար շնորհիւ անոր, որ կը մասնակցէր ռազմանիւթերու, հրացաններու եւ ուրիշ պիտոյններու մասնաւաճարման գործին: Առկաստովի մասին յիշեցինք արդէն: Բայց այդպիսի Առկաստովներ մէկ քանի տասնեակ կային:

Դեռ չափաւոր երեցեանը իր պատմական ուսումնասիրութիւններէն մէկուն մէջ կը շեշտէր Հայ վաճառականութեան բացասական դերը Ռուսո-թրքական պատկազմներու օրերուն: Առհասարակ կովկասեան «ճախնական կապիտալի» կուտակմանը, այդ պատերազմները նպաստած են մեծագոյն չափով:

Թերևս ստոր համար է որ գործնական եւ զգոյշ հայ վաճառականը միշտ արկածախնդրական գործերակերպ մը ունեցած է քանկապսանի նկատմամբ: Այդ արկածախնդրութիւնը իրեն մեծ օգուտ տուած է, իսկ անյաջողութեան և պարտութեան ժամանակ ան միշտ ժամանակին փոխադրած է իր ընտանիքը և զբաղակալը դէպի աւելի ապահով վայրեր:

1914ի պատերազմը Ռուսահայ պուրժուազիի կողմէ նկատուած է նպաստաւոր համաձայնութիւն մը:

Սակայն այդպէս չէ նայած ինդրոյն տաճկահայ փողովուրդը — և նոյն իսկ տաճկահայ այն վաճառականութիւնը, որ կապրէր ոչ թէ գաղութներէն այլ բուն տաճկաստանէն:

Թիֆլիզի «Ազգային Բիւրոյի» ատենագրութիւններէն մեզ յայտնի է որ թրքահայութիւնը իր ժամանակին կովկաս իրկածէր յատուկ պատուիրակութիւն

և վճռական պահանջ էր զբաժնուսահայերուն, նրբանկատ ըլլալ, ոչ մէկ պարագայի չմիջամտել թրքահայ գործերուն, խուսափել կամաւորական դնդերու կազմակերպումէ և անտեղի վայրահաջութեամբ չվատմակերպումէ և անտեղի վայրահաջութեամբ չվատութարացնել թրքահայերու ծանր կացութիւնը: Պատուիրակութեան անդամներէն են ի մէջ այրոյ, ինչպէս յայտնի է, Բաջաղնուսին և Վաամանը:

Սակայն այս անգամ ալ ինչպէս միշտ, կովկասահայ պուրժուազիի կազմակերպութիւնը՝ Դաշնակցութիւնը, և անոր քաղաքական օրկանները՝ Ազգային պիւրոն և պիւրոնները, անուշադիր կը թողուն տաճկահայութեան յորդորները և միևնոյն ետանդով կը շարունակեն իրենց հին ճամբան ... և տաճկահայ աշխատաւորութիւնը կը տուժէ, կը կորուսի և կը մահանայ, կը ցրուի և կանհետանայ ռուսահայ պուրժուա «ազգասերներու» արկածախնդրութեան պատճառաւ:

ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐ ԵՒ ՄԵՆԱՇՆՈՐՆԵՐ

Մեծ եղած է նաև Քրիստոնեայ հոգևորականներու դերը, ատոնք ոչ թէ օգնած են հայ ժողովուրդին, այլ աւելի ևս վատթարացուցած են անոր գրութիւնը՝ վատթարացուցած են զոնէ անով որ միտ խանգարած են Հայ-թուրք աշխատաւոր ժողովուրդի համեմատութիւնը:

Փաստօրէն այդ հոգևորականները ամէն տեղ ծառայած են տիրող դասակարգերուն: Այնպէս, ինչպէս հայ կաթողիկոսը սոլաւաւորեր է կովկասահայ պուրժուազիին, ճիշտ այդպէս ալ՝ Երուսաղէմի միսիոնարները արտայայտած են արեւմտեան կապիտալիստական պուրժուազիի ձգտումները:

Ամէն անգամ, երբ ո՛րէ եւրոպական պետութիւն փափաքեր է տիրանալ այս կամ այն շրջանին, ան ամէնէն առաջ այդ շրջանները դրկած է քրիստոնեայ հոգևորական միսիոնարները, որոնք մէկ ձեռքերնին Ասուածաւունջ, իսկ միւս ձեռքերնին հրացան, հետախուզած են որոշեալ վայրը եւ հաստատած են այդտեղ նախնական կայան մը:

Քրիստոնեայ այդ միսիոնարները քրիստոնեացնելով վայրերնները, ուզած են ասով որոշ յեմարան սեղծել իմբերիալիս պետութիւններու յաղթական արշաւի համար:

Ահա զոնէ ստով կը բացատրուի այն որ երբ

պահան պուրժուական կառավարութիւնները, տաճկաստանի մէջ իրենց գլխաւոր ուշադրութիւնը կը դարձնէին ամէնէն առաջ զոնէ քրիստոնեայ ժողովուրդները քրիստոնեացնելու վրայ: Կը կարծուէ թէ անոնք հակառակը պիտի ընէին և փոխարէն քրիստոնեաներու քրիստոնեացման, առաջին առթիւ պիտի գործէին սաճիկներու և քրդերու մէջ: Սակայն հակառակը կը պատահի:

Քրիստոնեայ միսիոնարներու համար Աստուածաշունչը և Քրիստոնեութիւնը պարզապէս գաղափարական զէնք մըն էր: Անոնց համար կարեւորն այն էր, որ որքան կարելի էր կենդանի յենարան ստեղծէին Արեւելքի մէջ, տաճիկները և քիւրտերը արդէն իրենց առարկայական կացութեամբ չէին կրնար այդ դերը կատարել:

Մինչդեռ հայերը, յոյները և ասորիները շատ գիւրութեամբ կարող էին հասկնալ միսիոնարները և յենարանի դեր կատարել Արեւելքի մէջ գործող կապիտալիստական պետութիւններու համար:

Ահա թէ ինչո՞ւ բոլոր եւրոպական պետութիւններու միսիոնարները, հեւիհեւ կը մտնեն քրիստոնեայ ժողովուրդներու մէջ եւ այդ տեղ ալ կոկոխ իրենց յատուկ «կալսուրական» պրոպագանտը: Ես կանգ չեմ առնել այս տեղ յոյն և ասորի ժողովուրդներու մէջ գործող միսիոնարներու վրայ: Միայն կըսեմ ինչ որ եղած է հայկական վայրերու մէջ: Միսիոնարները պտտած են քաղաքէ քաղաք և գիւղէ գիւղ, «սարածած են Սուրբ գիրքը» տեղ տեղ դարձնելով և զօրէժներ բացած են, տեղ տեղ տնտեսական օգնու-

Թիւն հասցուցած են հայերուն, պահպանած են «Բրիտանացիք»—ները, և այդպէսով տասնեակ տարիներու ընթացքին ստեղծած են եւրոպական կապիտալիզմին և կապիտալիստական մշակոյթի միջոցով սեղանի վրայ դրած ինտելիգենցիա մը: Ապրած ըլլալով ֆրանսական և անգլիական միախնարներու դպրոցներու մէջ, սեղանի վրայ դրած մտաւորականութիւնը անհրաժեշտաբար դառնալիք է ինքն իրեն, որպէս արշաւող Արևմուտքի հաւատարիմ սպասաւորներէն մէկը և ամէն կերպ օգնած և օժանդակած է Տաճկաստանի մէջ գործող օտարական կապիտալիստներուն:

Բաճիկն իր «կայծեր»ու մէջ նկարագրած էր այդ «Ֆրանս» սեղանիներու գարշելի ֆիզիոնոմի էական գծերը:

Ինքը, տաճկահայ ժողովուրդը կարծես բնազդօրէն կը զգար փարիսեցի «Բրիտանացիներու» քաղաքականութեան վնասարեւելի կողմերը և ամէն կերպով կը խուսափէր ատոնց հետ գործ ունենալէ (*):

Տարիներու ընթացքին կատարուող աշխատանքը անհետեւանք չի մնար:

Եւրոպական միախնարներու կազմակերպած տաճ-

(*) Տե՛ս Մեղու Կ. Պոլիս 1862 Ո՞. Ո՞. 176-221 (1863 թ.) «Երկրագործական Երեսմանայ ընթացիկ գործունէութեան ի սահմանսան եւ արարարողութիւն հոյ ժողովուրդի»: Այդ յատուածի տեղեկութիւնները բաւական ընթաց են: «Ուր որ գացին, կըսէ յօղուածագիւրքը, (միսիոնարները) մեծամեծ ազմուկներ հանեցին, գրգռեցին և կռիւներու առիթ տուին, ու փառաւոր փորձառութիւններ ընդունելէ վերջ քաղաքական ուժերու զմեցին...» (1863. «Մեղու» թիւ 221 էջ 314):

կահայ մտաւորականութիւնը օտար և թշնամի տարր կը դառնայ տաճկաստանի մէջ: Ան կամ «անգլիստեր», կամ «Ֆրանստեր», և կամ «գերմանտեր» էր:

Ան անկեղծօրէն և խոր համոզումով կը գործէր յօգուտ եւրոպական պետութիւններու և ոչ մէկ ջանք չէր խնայէր որ և է կերպով վնասել Տաճկաստանին և խափանել անոր զարգացումը: Այդ է իսկական ճամբարները: Ահա թէ ինչո՞ւ միախնարներուն զբոսանքները գործնականօրէն ամենաբացասական և վնասաւոր դեր կատարած են թուրքիոյ մէջ: Անոնք անզայսած են հայ ժողովուրդը սահիկ ժողովուրդէն, անոնք անուցած են կիսաեւրոպացի ստրուկներու և կամաւոր շրջիկներու հսկայական խումբ մը և այդպիսով արդէն անդունդ փորած են հայ եւ թուրք ժողովուրդներու միջեւ:

Ինչ կը վերաբերի կոտորածներու և տաճկական թունութիւններու, այդ բոլորը նոյնպէս օգտագործուել են ամենամեծ չափով միեւնոյն նպատակներու համար:

Ամէնէն չափ ազմուկ բարձրացուցած են միախնարները և ճիշտ ատոնք եղած են կոտորածներուն և թունութիւններուն նպատակող առաջնակարգ պատճառները:

Շատ հեռուն չ'եթարու համար, յիշենք այն որ դեռ 22 թիւին. Զմիւռնիոյ կոտորածի նախօրեակին, ամերիկական քրիստոնէական կարգ մը հաստատութիւններու նախաձեռնութեամբ կազմակերպուած էր հայ—յունական տարրերու ցոյցը քեմայական կառավարութեան ղեմ: Պոստընի, Շիքալոյի, Ուստըրի և ուրիշ շրջաններու մէջ կարգ մը ամենայայտնի միախ-

անարներ հաւաքեր էին իրենց երկրէն հեռացած միա-
միտ հայերն ու յոյները եւ սկսեր էին լայնագոյն հա-
կաքեմալական քարոզ մը:

Այն ժամանակ այդ ժողովներու ամբիւ ամերիկեան
հայ մամուլի կողմէ եւս սկսուեր էր ուրոյն հասարա-
կական պրոպականդ:

Այլ չինք խօսիր հայ-ֆրանսական եւ հայ-անգլիա-
կան ընկերութիւններու գործունէութեան մասին:

Բնորոշ է այն, որ ճիշտ այդ ժամանակ ամերիկ-
եան խոշոր նաւթային ընկերութիւններու ներկայա-
ցուցիչներ կը գտնուէին Էնկիլերի և բանակցութիւն-
ներ կը վարէին քէմալական կառավարութեան հետ:

Իսկ Պոլիս գործող ամերիկեան նաւերու հրամա-
նատար Պրիսթոլ իր կողմէ ոչ մէկ ջանք չէր խնայեր
Ամերիկաքեմալական համաձայնութիւնը յաջողցնելու
համար:

Ամէն բան պարզ էր:

Միսիոնարները իրենց աղմուկով եւ «քրիստոնէ-
ական ցոյցերով» կը ձգնէին վախճնել թուրքիան մի-
միայն անոր համար, որ կարողանան լաւագոյն պայ-
մաններով ներս մտնել իրենց դրամագլուխը տաճկաս-
տան:

Միսիոնարները և մենաշնորհ պահանջողները ծաւա-
լապաշտական պետութիւններու անհրաժեշտ գործակալ-
ներն են, երկուքն ալ կը գործեն միաժամանակ ու
միեւնոյն ծրագրով:

Միսիոնարը աղմուկ կը հանէ «կոստրաժի մասին,
մարդկային իրաւունքներու բռնաբարութեան մասին»
մինչեւ որոշ վայրկեան մը: Երբ ան կը տեսնէ թէ,
իր «խոսոնեական պրոպականսը» ստեղծած է որոշ
ազդեցութիւն կամայ կամայ կը դադարեցնէ բողոքը

և առաջ կը քաշէ խաղաղութիւնը կազմակերպողնե-
րը -- մենաշնորհ պահանջողները և համապատասխան
բորժիչները: Այդ պարագաներուն տակ խաղաղու-
թիւնը հանդէս կը բերուի անտեսական մենաշնորհներու
և նոր իրաւունքներ ձեռք ձգելու համար:

Այդ բոլորը այնքան պարզ է որ այսօր ոչ ոք չի
չանկար ծածկել: Շատ պարզ է, այնպէս պարզ որ
նաճախ միեւնոյն մարտանաւով Տաճկաստան կերթան
միսիոնարը և մենաշնորհի տէրը: Միեւնոյն ինքնա-
արժով կը պտտին Բիսոնեայ հոգեւորականը և իմ-
պերիալիսական գորավարը և երկուքն ալ միմիանց
խողբին նստած արեւելեան քաղաքի մը մէջ արեւմե-
տան ֆաղափալքութեան թարեմապետութիւններու մա-
տին կը քարոզեն:

Իրենք՝ տաճիկներն ալ այս օր լաւ կը ճանչնան
Կաւալապաշտութեան այդ երկու մշտական ներկայա-
ցուցիչները և գիտակցօրէն կը կուրին արեւմտեան
Խարխեցի բռնակալներու խարդախութիւններու դէմ:

Եւ որովհետեւ զխեն որ եւրոպացիներու օգնող
ժանդակող և աջակցող տարերը թուրքիոյ մէջ ապ-
ող «քրիստոնեայ բնակչութիւնն է» անհրաժեշտաբար
թուրքերը ամենաուժեղ հարուածները կը հասցնեն
Կաւալապաշտութեան սպասաւորող հայերուն, ասորինե-
տուն և յոյներուն: Այդպէսով հայկական կոստրաժներու
նկական հեղինակները եւրոպական ծաւալապաշտները
և անոնց հրահանգներով գործող Բիսոնեայ միսիո-
նարներեն: Անոնց «մեակուրային» աշխատանքը սանկաս-
տանի մեջ աւելի չարիք բերած է քան բարիք: Աստուծոյ
գործունէութեան և քաղաքականութեան հետեւանքն
տաճկաստանի այնքան հարուստ վայրերու աւերուածը
բնակչութեան կոտորածը:

ՀԱՅ ՄԷՆՇԵՎԻԿՆԵՐՈՒ ԴԵՐԸ

Հայ մենշէվիկներն ալ ծաւալապաշտական մեծ պատերազմի օրերուն պաշտպանած են միեւնոյն քաղաքական ուղղութիւնը, ինչ որ ըրած են իրենց եւրոպական և ռուսական ընկերակիցները:

Կովկասի և Հայաստանի մէջ անոնք համերաշխօրէն գործակցած են հայ պոռոժուաղիի ռազմական կազմակերպութեան հետ: Այդ կողմէ առանձնապէս ուշադրաւ էր Բագու հրատարակող Սոցեալ-դէմոքրատական Բանուօթիւթի շուրջ հաւաքուած խմբակցութեան գիրքը:

Այդ մենշէվիկեան կազմակերպութիւնը 1917—1918ին կանգնած էր Պլեխանովի տեսակէտին վրայ և հետեւողական կերպով կը պաշտպանէր «պատերազմը մինչեւ վերջին յաղթանակը» սկզբունքը: Ատով ալ չի բաւականանալով անիկա մեծ եռանդով կ'օժանդակէր «հայ ազգային» այն «խորհուրդին» որ իրապէս դաշնակցութեան հասարակական կազմակերպութիւններէն մէկն էր:

Պաքուի խորհուրդի տապալումէն յետոյ հայ մէնշէվիկներու զլխաւոր պատգամախօս Բաշխէ Իշխանեանը նոյնիսկ այնքան հեռու կ'երթայ որ կ'սկսի ազդընյայտնի հակայեղափոխական պայքար մղել մեծամասնականներու դէմ:

Իսկ Իշխանեանի ամէնատանգուն մէկ ընկերա-

կիցը Դ. Անանուն, որքան ալ այդ տարօրինակ չէ իր վրայ առած էր, դաշնակցական քաղաքականութեան (quasi) մարքսիստական հիմնաւորման գործը:

Փոխանակ զգաստացնելու ազգայնականութեամբ կուրացողները, փոխանակ խափանելու խմբակցական ցնորքներով վառուած գիւղացիներու շարժումը, հայ մենշէվիկները երկու ականաւոր այդ պարագլուխները ամէն կերպ կը դուռափակէին ազգայնականներու բոլոր քայլերը և ատով արդէն կը խանդարէին աշխատաւորական տարրերու քաղաքական զարթումի գործը:

Միակ խիղախ գործիչը, Արշակ Չօհրաբեան (ուսուոր չուրջը խմբուած մի քանի ընկերները) չի նայած իր թեքումներուն, քաջութիւնը ունեցաւ, ճիշդ այդ օրերուն, արձանագրել մենշէվիկ ընկերակիցներու դաւաճանութիւնը, և ձայն բարձրացուց ազգայնականներու դէմ:

Եւ սակայն Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ գտնուեցան մարդիկ, որոնք ճիշդ այդ գործին համար Չօհրաբեանը կ'անուանարկէին: Գտնուեցան «սոցեալ դեմօկրատներ», որոնք միացուցին իրենց ճիշդ դաշնակցական ճահիճի կոկոսցին:

Անունները մենք չենք յիշեր: Փոքր է մեր երկիրը և բոլորին ալ յայտնի են անցեալի այդ բէնքերները:

Սակայն, էմիգրիալիստական պատերազմի տասնամեայ յրեշուանին, անոնք ալ պէտք է որ յիշուին որովհետեւ իրենց վախկոս գործակերպով, սոցեալ հայրենասիրական իմաստակուրեամբ եւ շպարուած ազգայնականուրեամբ հայ մեկեւիկով այդ հասուածները վնասած են հայ բանուրներու ու գիւղացիներու շեղափոխական զարթումի գործին ու ասով արդէն աւելորդ ոյժ ու եռանդ ներշնչած են իմբերիալիստական պատերազմը վարողներուն եւ նրահարողներուն:

ԿԱՅՍԵՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հայաստանը, որպէս հայկական վայր, պէտք է ըսել թէ կայսերապաշտութեան համար երբէք արժէք չէ ներկայացուցած: Եւրոպացիներու համար ամենակարեւորը ճաճկատանն էր, իսկ ամենահիմնական նպատակակէտը՝ Միջագետքի քարիւղը, Պաղտատի երկաթուղին, Պոլսը և իսկէնտէրունը: Պատերազմէն առաջ իմբրիալիստները շատ անգամ խօսած և վիճարանած են այդ խնդիրներու մասին: Պատերազմի օրերուն ալ իմբէրիալիստական խորհրդաժողովներուն մէջ ամենալուրջ վէճը տեղի ունեցած է միեւնոյն հարցերու քննութեան շուրջ:

Իսկ ըստ միւս հարցերը, մասնաւորապէս երեսնեանեքու և չազգային փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան խնդիրը բերուած են որպէս զինուորական ուրոյն քաղաքականութեան որոշ գէնքեր:

Հայկական հարցի շուրջ աղմուկը, բողոքը և արևելեան զիւանազիտական շարժումը հնարաւորութիւն տուած են իմբէրիալիստականներուն ճգմելու թուրքերը և անոնցմէ խելիւ անտեսական որոշ մենաշնորհներ:

Պատերազմի օրերուն զազրելի այդ քաղաքականութիւնը ի յայտ եկած է աւելի բնորոշ ու ցայտուն կերպով:

Իմբէրիալիստական պետութիւնները իրենց երկ-

րին մէջ ապրող հայ վաճառականներուն ու մտաւորականներուն մի քանի աննշան խօսք նետած են «ապագայ հայաստանի» մասին, մի քանի «բարի խօսուսումներ» ըրած են հայ պատուիրակներուն ...

Պատերազմի համար անհրաժեշտ էր «բնդաւորային միւս», իսկ ո՞վ կարող էր այդ գերը աւելի բաւ կատարել, եթէ ոչ մշեցի Թանջպարը կամ ասորի պիլագին:

Անոնք «աշաներ» էին, քրիստոնեաներ, միսիոնարներու հացը կերած մարդիկ, որոնց համար եւրոպայն («մաքրութեան և ազատութեան») նշարանն էր:

Անոնք իրենց յայտնի գրողներու և չազգային յեղափոխականներու» բրոպականութի միջոցաւ պատրաստ էին ամէն վայրկեան կուռի ելլել թուրքիոյ դէմ և աջակցիլ Արևելքի դէմ սլայքարող ծաւալապաշտութեան:

Հարկաւ, անդլիսական և Ֆրանսական իմպէրիալիզմի համար աւելի պերպասելի օգտագործել պատրաստի այդ սլայք, քան թէ աւելորդ ծախքեր ընելով անդլիսական կամ Ֆրանսական արիւնք թափել Միջագետքի անտպատներուն մէջ:

«Անվրի դաւնազիրը» այդ նոյն իմպէրիալիզմի գէնքերուն մէկն էր: Այսպէս թէ այնպէս, այդ գաշնագիրը հայերը և յոյները կ'ոպեւորէ յւ կը յարէ զանոնք թուրքերու դէմ, ու հնարաւորութիւն կուտայ ծաւալապաշտական պետութիւններուն անտեսել իրենց ոյժերը:

Ո՞վ գիտէ, եթէ «Անվր» չ'ըլլար, թերեւս յոյն մտրվարդն ալ չէր կուտիր: Հայաստանն ալ կ'սթափէր իր ազգայնական երազներէն:

«Անվրի» տիրանուշակ գաշնագրի գերը այն եղած է իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստան

որ անիկա կազմակերպած և հաւաքած է զրուած ազգայնականները համաձայնութեան շուրջը :

Գուցէ անոր համար ալ արիւնտ գոյն ունի Սէվրի գաշնաղբին կազմը գաշնակցական կոտավարութեան գիւանդին մէջ :

Գաշնակ տիրացուներու համար այդ փաստաթուղթը այժմ ալ ազգային յաղթանակի («խորհրդանշան») է :

Հայ աշխատատարներու համար միլիտնաւոր աշխատատարներու մանր չիչեցնող արիւնտ կոթող մը :

*
*
*

Գաշնակցական կոտավարութիւնը, յոյն կոտավարութիւնը, և ասորի կոտավարիչները արեւելքի գեմ կուռղ իմփէրեալիստական ընդհանուր զօրքանակի առանձին հատուածներն էին :

Հայաստանը հարկաւոր էր իբրեւ կՌՌՌՊ, գունդ մը : Եւ միայն այդքան :

Միտնորները, հայամիրական ընկերութիւնները (հայ—բրիտանական և հայ—ֆրանսական), յեղափոխական արդարին կոտակցութիւնները, «ազգային ոգէն ուրփիւնը անշէջ պահելու համար անհրաժեշտ էին» իսկ ստանդմ, ի՞նչ նետեանք կրնար ստեղծուիլ թուրքիա ազրոյ քրիստոնեաներու համար, այդ բոլորով արեւմտեան զինանագէտները շատ քիչ կր նետաքրքրուէին :

Այդ չէր գրագիցներ և բուրգիցները, որովհետեւ անոնց նպատակն էր հայերու, յոյներու և ասորիներու ԱՐՆԱՆ ԳՆՈՎ թուրքիակէն խլել նոր տեղեր կամ նոր մեհաշնորհներ :

Հայ վաճառականներն ու հայ բարձուաններն ալ չէին նետաքրքրուեր, որովհետեւ անոնք երկրէն դուրս

կ'ապրէին՝ Բարիզ, Լոնտոն, Գահրէ կամ Պոսթոն, և սեւէ հարուած կամ վաւ չէին կերած թուրքիայէն :

Բուրժուա հայերը աս էիչ բացառութեամբ կապուած էին եւրոպայի արդիւնաբերական ընկերութիւններու հետ և որոշ հասոյք կ'ստանային իրենց տեւրոււլասկամ յաւելեալ արժեքին : Եւ ասոր համար ալ պատրաստ էին ամէն օգնութիւն հասցնել իրենց տէրերուն, հոգ չէ թէ այդ ըլլայ մչեցի կամ շատախցի գիւղացիներու կոտորածի գինով :

Հայաստանի դաւանակցական կառավարութիւնը, միայն այդ գաղութանայ (առուսահայ) պուրժուազիայի կառավարութիւնն էր : Երկրի ընտելութեան, բանտըր և զիւղացի ժողովուրդի և իրական ճողի հետ ան մտենեւին կապուած չէր :

Ատոր համար ալ ան սկիզբէն ժինչեւ վերջ, կատաղի առկուներութեամբ կատարած է իմփէրեալիստներու բոլոր պահանջները, կոտորածի մատնած թրքահայաստանը, Շիրակը և աւրած ու քանդած է գիւղացիական հայաստանի արգաւանդ և հարուստ չրջանները :

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ՝

Դաշնակցական մամուլը հիմայ ալ կը խուտափի ճիշդ տեղեկութիւններ հաղորդելու իր եւ խորհրդային կառավարութեան 1920 թուականի յարաբերութիւններու մասին: Եւ հասկնալի է թէ ինչու: Ոչ մէկ փաստ այնքան լաւ չի բնորոշեր դաշնակցական կառավարութեան իսկական եռութիւնը, որքան անոր դիրքը խորհրդային կառավարութեան հանդէպ:

Ինչպէս յայտնի է, 1920 թուականին, Հայաստան նիւթական ամենաձանր կացութեան մէջ կը գտնուէր: Այն ժամանակ ան ոչինչ չէր արտադրեր, այլ միայն կը սպառէր: Գ'սպառէր անցեալէն մնացած չնչին պահեստները, կ'սպառէր ժողովուրդէն բոնի հաւաքուած սարէնը, կ'սպառէր արտասահմանէն ստացուած նուէրները: Այսպէս սպառելով կը «կառավարուէր»:

Իսկ երկիրը ճիշդ այդ ժամանակ կը քայքայուէր և կը ճիւժէր, վերջնականապէս կը քանդուէր գիւղական անտեսութիւնը, այգիներն ու արտերը խտրան կ'ըլլային խնամքի բացակայութեան պատճառով: Մահը սովորական գերանդիով կը հնձէր հաղահներն ու գիւղերը քափառող անտուն հազարաւոր զաղրականներ,

արքեր եւ մանուկներ ...: Ահա ճիշտ այդ ժամանակ յայտնի կ'ըլլայ, որ Մոսկուայի մեծամասնական կառավարութիւնը չի նայած իր սեփական ծանր կացութեան պատրաստ է իր ձեռքը երկարել Հայաստանի աշխատատուութեան և անոր օգնել, եթէ միայն այդ մասին որոշ զիմուժըլլայ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ, եթէ միայն Հայաստանի մէջ իշխող կառավարութիւնը հրաժարի իր իմփէրիալիստական և հակայեղափոզական գործելակերպէն:

Խորհրդային կառավարութեան թէ՛ ստաջարկը և թէ՛ պայծանները յայտնի էին ոչ միայն նեղ շրջաններուն այլ նաեւ աւելի լայն հասարակութեան:

Խորհրդային հանրապետութիւնը՝ մեկ պահանջ միայն կը դներ դաճակցականներուն՝ վառ դնել զենեքը եւ խզել յարաբերութիւնները իմփէրիալիստական պետութիւններու հետ: Միաժամանակ ան կ'առաջարկէր դաշնակցական կառավարութեան, իր վրայ առնել միջնորդի դերը և խաղաղ կեցողով լուծել հայ-քրեական վեճը:

Հարցը չափազանց պարզ էր: Խորհրդային հանրապետութիւնը 1920 թուականին այնքան ուժեղ էր, որ կարող էր դատարկ ձեռներով, անգին գրաւել ամբողջ Անդրկովկասը: Պէտք չէ մոռնալ, որ հարաւի բոլոր հակայեղափոխականները քրտն էր. Տոնի և Գուպանի շրջանները գործող բոլոր միապետականները շարքած ու խեղդած և ձեռք առած էր Հիւսիսային Կովկասը, Տարխտանը և Ատրպէյճանը: Գրութիւնը այնքան որոշ էր, որ նոյնիսկ վրացական մէնչէվիկները որոշած էին առանձին պատուիրակութիւն ղրկել Մոսկուա և հայտնութիւն կնքել մեծամասնականներու հետ:

Մէնչեքիկներու այդ գործելակերպը սթափեցուցիւ : ազգեցութիւն պէտք էր թողուր հայ դաշնակցականներու վրայ, սակայն իրապէս հակառակը կը պատահի :

Դաշնակցականները կը զրկեն իրենց պատուիրակները Մոսկուա, բայց միաժամանակ ամէն ինչ կ'ընէին պատուիրակներու գործը ջուրը ձգելու և հնարուոր հաշտութիւնը իւանգարելու նպատակով :

Նախ և առաջ դաշնակցական Հայաստանը պատուիրակութեան անդամներ կ'ընտրէ անոնք՝ որոնք երկրին մէջ իրենց հակախորհրդային ուղղութիւնով յայտնի էին : «Հաշտութեան» պատուիրակութեան նախագահ ընտրուած էր «Հին Աստուածներ»-ու և «Յրազ Օրեր»-ու հեղինակ Լեւոն Շանթը, որը միշտ կապիտալիստական Համաձայնութեան ամենաջերմ երկրպագուներէն եղած է : Պատուիրակութեան երկրորդ անդամը՝ էսէրական և հակասովիետական հովերով լեցուած մտաւորական մը, Համբարձում Տէրտէրեանն էր : Երրորդը՝ մեծամասնականներու հետ 1918 թուականին Բագու խիստ կատաղի ընդհարումներուն հոգով Չարաճեանն էր : Այդ բոլորէն պարզ էր արդէն որ դաշնակցական կառավարութիւնը դիտու մնաւոր կերպով ընտրած էր զանոնք, որպէսզի ոեւէ համաձայնութեան եզր մը չի գտնուի պատուիրակներու և Մոսկուայի մէջ :

Սակայն այդ ալ բաւական չհամարելով, Հայաստանի կառավարութիւնը՝ իր պատուիրակները լիազօրած էր չաճապարիչ և ղեկի Մոսկուա շարժիչ շափազանց դանդաղ :

Խնդիրը այն էր, որ ճիշտ այդ ժամանակ, Լոն-

տոն թուրքերու և անգլիացիներու միջև դադանի բանակցութիւններ սկսած էին : Դաշնակցականները բան մը լսածէին այդ մասին և մեծ յոյսեր կը տածէին որ անգլիացիներէ աւելի բան կրնան ստանայ քան ԽՀանրապետութենէն : Ասոր համար ալ պատուիրակութիւնը դանդաղ կը շարժէր, որպէսզի հնարուորութիւն տայ իր կառավարութեան՝ տեղեկութիւններ ստանալու Լոնտոնէն և բոտ այնմ աչ վարելու իր գործելակերպը Խորհրդային Խիտանութեան հանդէպ :

Ի՞նչ և ի՞նչ :

Դաշնակցական պատուիրակութիւնը այդպէս զանգաղ շարժելով կը հասնի վերջապէս Վրաստանի վրայ : Այնտեղ նա կ'իջնէ տեղւոյն հիւպատոսի մօտ և ութ օրի չափ «կը հանգստանայ» : Յետոյ միևնոյն արագութեամբ կ'ուզուի զէպի Նոր Նախիջևան և հոն նորէն «կ'իջնէ» և նորէն կը «հանգստանայ» : Եւթ օրէն յետոյ ճեպարապատ պատուիրակութիւնը՝ դանդաղօրէն տեղին «կը բարձրանայ» և վերջապէս կ'ուղևորի զէպի Մոսկուա : Բայց ստով ևս չի վերջանար գործը :

Դաշնակցական կառավարութեան պատուիրակութիւնը Մոսկուայի մէջ սկզբէն արդէն կը ներկայացնէ իր անողական պահանջները :

Իր սիճական փափուկ վիճակն ու քաղաքական համաժամանքը առանց հաշուի ստնելու՝ պատուիրակութիւնը մէկ կողմէն կարուկ կերպով կը պահանջէ իրեն տալ իսկոյն և եթ Ղարապաղը, իսկ միւս կողմէն ալ ոչ մի կերպով չի համաձայնիր իմիկրիալիստական համաձայնութեան (Անդանդ) հետ իր կապերը կտրել : Խորհրդային կառավարութեան

համար ամենակարեւորը միայն ու միայն այս վերջին կէտն էր: Նոյնքան կարեւոր էր այդ դաշնակցական կառավարութեան համար, որ — ինչպէս վերը յիշեցինք — ամենասերտ կերպով կապուած էր խմբերիապետական պետութիւններու հետ, որոնց ներկայացուցիչներու խորհուրդներով կը կառավարուէր իր ամբողջ գործունէութեան ընթացքին:

Ասոր համար այ Մոսկուայի «բանակցութիւնները» կը վերջանան անյաշողութեամբ:

Ասոր հետ մէկտեղ Խորհրդային կառավարութիւնը կարեւոր և անհրաժեշտ համարելով հաշտութիւնը Հայաստանի հետ, որիչ միջոցի մը կը ձեռնարկէ: Ան իր կազմէն առանձին պատուիրակութիւն կը ղրկէր և Հայաստանի համար ներկայացուցիչ կը կարգէ Լրդրանը:

Սակայն այդ ձեռնարկը ևս չափափեցներ դաշնակցականները: Դաշնակցութեան կառավարութեան արտաքին գործերու նախարարութեան ղիւանի մէջ պահուած փաստաթուղթերէն յայտնի է որ այդ ժամանակ դաշնակցական Տիգրան Բէկզատեանը բանակցութիւններ կը վարէր Անգ, Զորավար Սոսիսի հետ և իր բոլոր քայլերուն մէջ կը կառավարուէր Սոսիսի ցուցմունքներով: Կապածէ գուրս և որ դաշնակցական կառավարութեան Սլիթիի վրայ ձեռնարկած արշաւանքը նոյնպէս կատարուած է անգլիացիներու անմիջական խորհրդով: Եւ ահա, երբ այդ խելակորոյս արշաւանքի անյաշողութիւնը կը պարզուի, երբ ձակաար կը թույլանայ և կը քայքայուի — այդ ժամանակ միայն կը պարզուի, թէ անգլիացիներու կողմէ ոչ մի օգնութիւն չի գար:

Միեւնոյն ղիւանի մէջ պահուած թղթերէն կը տեղեկանանք, որ նոյնիսկ այդ ժամանակ, Բէկզատեանը Սոսիսին ղիւմած էր խորհուրդ ստացած էր ստեղծուած անել կացութեանէն ռեֆուկան միջոցներով գուրս գալ:

Խորհրդային ներկայացուցչութիւնը այդպէս Հայաստան կը մտնէր ճիշտ այն ժամանակ երբ անոր (Հայաստանի) Եւրոպայի բարեկամները երես կը պարձրեն:

Այլ էր այդ «սթափու մը»: Սակայն այդ «ուշացած» վայրկեանին ալ հնարաւոր էր ուղղել ինն սխալները, եթէ գէթ միայն այս անգամ դաշնակցականները իմբերիալիզմի հետ կարէին իրենց կապերը և կարուկ կերպով յայտարարէին, թէ պատրաստ են հաշտուելու Խորհրդային հանրապետութեան հետ և վերջ տալու անգլիականէ միէրիալիստներու կողմէ հրահանգուած արկածախնդրական գործելակերպին:

Այդ հաշտութեան իրականացման համար Խորհրդային հանրապետութիւնը իր կողմէ Ալեքսանդրապոլ ղրկած էր Բուտու Մշեվանին, որուն յանձնարարուած էր հայ թուրք բանակցութիւններու ժամանակ միջնորդի դերը ստանձնել: Սակայն դաշնակցական կառավարութիւնը այդ առաջարկը ևս մերժեց ու նախարար Աբարատեանի բերանով քէմալականներուն յայտարարեց, թէ դաշնակցական կառավարութիւնը կը ցանկայ բանակցութիւնները վարել միանգամայն անկախ և առանց միջնորդի:

Ի հարկ է այդ ևս ճիշտ չէր: Դաշնակցական կառավարութիւնը կը հրաժարէր Խորհրդային կառավար

բութեան աստձարկէն: Բայց՝ ան ուրիշ միջնորդի մը խորհուրդներէն չէր հրաժարեր: Այդ խորհրդատուն անդլիական զօր: Սուսան էր:

Աւելի քան ակներեւ է, որ դաշնակցականները այս անգամ ալ Մղեփանու միջնորդութենէն հրաժարելով իմբերիալիստական պետութիւններու ներկայացուցիչներուն խորհուրդներով եւ նրանազներով կը կառավարուէին: Դաշնակցական կառավարութիւնը տակաւին չէր հրաժարած իր վաղեմի «ազգային» քաղաքականութենէն և խորնպէս հաւատացած էր, թէ իր խելայեղ քաղաքականութեան համար կը վարձատրուի էմբերիալիզմի կողմէ:

Սակայն այս անգամ ալ անոր այդ յայտերը չարուչօր կերպով կը ջախջախուին:

Այ ուր իրեն օգնութեան կուգայ:

Այ ուր ձեռք չերկարեր Հայաստանին: Դաշնակցական կառավարութիւնը հրաժարելով Խորհրդային կառավարութեան միջնորդութենէն ինքզինքը կ'ենթարկէ մէկուսացման և Թուրքիոյ դէմ կատարելապէս առանձին մնալով, իր սեփնական ցանկութեամբ ու իր սեփնական որսուսով կ'ընդունի ու կը ստորագրէ Ալեքանդրապոլի դաշնագիրը:

Ան կրնար չստորագրել այդ դաշնագիրը, քանի որ դաշնակցական կառավարութիւնը իրաւագօր կատարութիւն չէր, քանի որ Հայաստանի մէջ սակօժուած էր նոր—Խորհրդային կառավարութիւն:

Ասանք բոլորը գիտէր Ալեքսանդրապոլի մէջ բազմած դաշնակցական տապալուած կառավարութեան պատու իրակութիւնը:

Բայց ասանց այլեւայլի երբ ան Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը կը ստորագրէր, յոյս ունէր թէ, Թուրքիոյ օգնութեամբ քաղաքական իշխանութիւնը նորէն կը դրաւ և նորէն տէր ու տիրականը կը դառնայ աւերակ Հայաստանի:

Դաշնակցական կառավարութեան մտադրութիւնը իրապէս այդպէս ըլլայլը յայտնի էր անկէ որ Հայաստանի խորհրդայնական անմիջապէս յետոյ «ձախ» դաշնակցական Վրացեանը աստձիւնը կ'ըլլայ սպասամբութեան գրօյ բարձրացնողը Խորհրդային կառավարութեան դէմ, ու առանձին պաշտօնական գրութեամբ քէմալական կառավարութեան ներկայացուցիչ՝ Պէնէտտինէն կ'խնդրէ իրեն ռազմամթերք զրկել մեծամասնականները Հայաստանէն դուրս վտարելու համար:

Ուրիշ խօսքով, արդէն Ալեքսանդրապոլի մէջ դաշնակցական կառավարութիւնը ժամանակ շահելու պատակով և առ ի ձեւակերպութիւն՝ որոշած էր հաշտուել պոլշէվիկներու հետ: Ան, տակաւին այնտեղ, ծրագրած էր վար չի գնել իր ժանդոտած զէնքերը և առաջիկային յարմար պարագային դիմել իր հինաուրց էմբերիալիստ «բարեկամներուն» և նորէն շարունակել «հին երգը»:

Ասով ալ կը բացատրուի այս որ կովկասի հայ պուրժուազիի կառավարութիւնը մինչև իր վերջնական պարտութիւնը չի դադրեցներ կոխը Խորհրդային կառավարութեան դէմ:

Վրացեանի խելաս սպասամբութիւնը կը մնալի, սակայն ատով ալ չի վերջանար ամէն ինչ: Արովհետև միջազգային իմբերիալիզմի ծառայող հայ հակայեղա-

փոխութիւնը կը բարձրանայ զէպի լեռները և այդ տեղերէն՝ Լեռնային Չանկեզուրէն իր կռիւք յամառութեամբ կը շարունակէ ժողովուրդի դէմ:

Օղբ կը մաքրուի վերջնականապէս և Հայաստանը ազատ շունչ կը քաշէ այն ժամանակ միայն, երբ լեռներէն կը քաշուին Կովկասեան հակայնդափոխութեան այդ վերջին խումբերը:

Հայաստանի աշխատաւորութիւնը իր գճուական հարուածով դաշնակցական կառավարութեան վերջին գունդերը անդին՝ գէպի Պարսկաստան կը մղէ. առով երկիրը կ'ազատագրուի արդէն վերջնականապէս իմբերիայիցմի տիրակալութենէն:

***

Ինչպէս կը տեսնենք, աղքատ և աւերուած Հայաստանը մեծազոյն հարուածը կրած է իմբէրիալիստական պատերազմէն: Ան տրորուած է զօրքերու ոտքին տակ, տրորուած է առաջ և ետ գացող բանակներուն տակ... Ան շարքուած և կտորածի մասնուած է յանուն իմբերիայիցմի և եւրոպական բարաբակաւորութեան:

Ան ծառայելով և սպասաւորելով «Եւրոպային» իր հարեւաններուն դէմ կռիւ մղած է:

Անա ինչո՞ւ աւերուած և քանդուած Հայաստանը, այսօր երբ «խաղաղասէր Եւրոպան» և «Ազգերու ժողովը» արիւնտ անցեալի հաշուեյարգարը կը կատարէ, իրաւունք ունի իր կողմէ ևս ներկայացնելու հաշիւը միջազգային մեծ ու փոքր այն առաջակներուն, որոնք ստեղծած են այս մեծ և անարկու սաստիկութիւնը:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Տ

I. Տ Ա Ճ Կ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ա Ջ Ա Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Մ Ը

(Չարական կառավարութեան արտաքին գործերու նախ արարութեան գաղտնի գիւտնէն:)
«Տեղեկագրութիւն» Փոքր Ասիոյ հարցի առթիւ»

21 Փետրուար 1917

1916ի Գարնան, Լոնսոնի եւ Փետրոկոսի մէջ տեղի ունեցած բանակցութիւններու հետեւեմով, անգլիական Ֆրանսական եւ ռուսական դաւանակից կառավարութիւնները Թուրքիոյ մէջ իրենց ապագայ ազդեցութեանց օրջաններու եւ հողային նուաճումներու մասին համաձայնութեան եկան, ինչպէս նաև Արաբիոյ սահմաններուն մէջ արաբական անկախ պետութիւն կամ արաբական պետութիւններու դաշնակցութիւն կազմելու վերաբերեալ:

Այդ համաձայնութիւնը ընդհանուր գիծերով հետեւեալն է:

Ռուսիան ձեռք կ'անցնէ Էրզրումի, Տաւրիզոնի, Վանի, Պիրիսի օրջանները, և հարաւային Քիւրտիստանի հողամասը՝ Մուշ—Սղերդ, Իպն—Օմար, Ամալիա պարսկական սահմանի գիծով: Սեւ ծովու եզրերը ռուսական նուաճումներու վերջնական կէտը Տրապիզոնէն արեւմուտ ապագային որոշելիք վայրն է:

Իրանսան կ'ստանայ Սուրբոյ ծովափեայ շերտը, Ատանայի կուսակարութիւնը և հարաւէն Այնթապ— Մարտին գիծէն մինչև ապագայ ուսական սահմանը և հիւսիսէն Ալա Տաղ ու Կենարիա, Ազ Տաղ, Երլտըզ Տաղը, Չառա, Խարբերդի գծին սահմաններուն մէջ ինկած հողամասը:

Մեծն Բրիտանիա ձեռք կ'անցնէ Միջագետքի հարաւային մասը Պաղտատով միասին և հիւսիսէն իրեն կը վերադարձէ Հայֆա և Աքքիս նաւահանգիստները:

Անգլիոյ և Ֆրանսայի համաձայնութեամբ Ֆրանսական և անգլիական երկրամասերու միջև ինկած տարածութեան վրայ արարական պետութիւններու դաշնակցութիւն մը կը կազմուի, որուն վրայ ունենալիք ազդեցութեան շրջանները միաժամանակ կ'որոշուին:

Իսկէնսէրունը ազատ նաւահանգիստ կը յայտարարուի:

Իաշնակից պետութիւններու կրօնական շահերը ապահովելու նկատումներով, Պաղեստինը սրբազայրերով հանդերձ թրքական երկրամասէն դուրս կը ձգուի և Ռուսիոյ, Ֆրանսայի և Անգլիոյ համաձայնութեամբ յատուկ ռէժիմի կ'ենթարկուի:

Իբրև ընդհանուր կանոն սահմանակից պետքիւններ պարտուր եւ նանչնալ փոխադարձաբար իրենց գրաւած տղաններուն մէջ մինչև պատերազմ եղած արդիւնաբերութիւնները եւ զիջումները (concession): Անոնք կը համաձայնին իրենց նուաճումներուն համապատասխան բաժին յանձն առնել թրքական պարտքէն:

Բնագրին համապատասխան է:

(Ստորագրութիւն)

Ֆրանսական նախարար Գրիանի նամակը

Քեոզ Կարողիկոսին

Ֆրանսական հասարակապետութիւն

Ներքին Գործոց Նախարարութիւն: Նորին սրբազնութեան Տ. Քեոզ Ե. ծայրագոյն Պատրիարքի և Կաթողիկոսի Ամենայն հայոց, ի սուրբ էջմիածին ի վազարչապատ:

Ձերդ Սրբազնութիւն:

2915 Հոկտ. 1—28 նամակով զիս իրազեկ կ'ընէիք թէ Ձերդ Սրբազնութիւնը հաճեր է Պողոս Նուպար փաշային պատուիրակազիր տալով հանրապետական կառավարութեան քով ներկայացուցիչ նշանակել հայ ժողովուրդի շահերու պաշտպանութեան համար:

Ձերդ Սրբութեան հաճելի եղած է ձեր իղձերն ազգացու մները արտայայտել ինձ դաշնակից պետութիւններու զօրքերու յաղթանակի նկատմամբ:

Հանրապետական կառավարութիւնը շնորհապարտութեամբ ընդունեց այդ բարձր նամակութեան վկայութիւնը, մանաւանդ այն ստանին՝ երբ Սուրբ էջմիածնի Առաքելական աթոռը դատան փորձութիւններ կը կրէ, առաւել ևս դանձառելի է այն երկիրներու համար, որ այս վայրկեանին յանուն իրաւունքի, արդարութեան և մարդկութեան պատւոյն, բոլոր տէրով կը մաքարին:

Ձերդ սրբութեան քաջ ժանօթ են այն վշտագին յազումները, որուն Ֆրանսան ևս հաղորդակից եղաւ միւր քաղաքակիրթ ազգերու հետ այն սրամտութեան

հայածանքներու լուրերու առջև որուն զոհերը եղան Թուրքիոյ հայերը :

Ամեն անգամ, նկատի ունենալով ներկայի պայմանը, երբ Ֆրանսան հնար ունեցած է հզօրապէս արտայայտելու իր խնամքը հայ ազգին, հանրապետական կառավարութիւնը հոգածու եղած է անոնց զօրաւիզ ըլլալ և մեղմել անոնց տարաբաղձ վիճակի խտտութիւնը : Չերդ սրբութիւնը կրնայ հաւատալ և վստահ ըլլալ թէ այս միեւնոյն զգացումներով պաշնակից պետութիւններու համահաճութեամբ կ'ձեռնարկէ նահայ ժողովուրդին օրինաւոր հատուցումներ բնձնուելու, երբ հանգամանքները ներեն :

Հաճեցէք ընդունիլ ջերմ հարգանացս հաւատարմքը : որով պատիւ ունիմ, միամ Տէր՝

Չերդ Սրբազնութեան

ամենախոնարհ և ամենահնազանդ ծառան

Ա. ՊՐԻԱՆ

Փարիզ, 12 Մարտ 1916

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԶԱՐ ՆԻՔՕԼԱՆ

Կարտատպենք Դաշնակցութեան կեդրոնական օրփան Հոբիզոնէն (917 նոյ. 27 թիւ 265) այն առաջնորդողը, որով մեր ազգային յեղափոխականները կ'ողջունէին արիւնոտ Նիքոլան :

Թիֆլիս 27 նոյեմբեր

Պատմական օրեր

Թիֆլիսը այս քանի մը օրերը պատմական օրեր կ'ապրի :

Ռուսիոյ թագաւոր կայսրը իր թագադրութենէն յետոյ առաջին այցն է որ կուտայ Թիֆլիսին : Իսկ Թիֆլիս կովկասի սիրտն է, անոր մայրաքաղաքը, ուր ներկայիս համախմբուած կը գտնենք Ռուսաստանի բազմազան ազգութիւններու ներկայացուցիչները : Հոս կը գտնենք Վէլիկոուս և Մալոուս և Լէհ, Հրէա, Թուրք, Վրացի, Հայ... մէկ խոսքով Թիֆլիսը այսօր կարող էք համարել Մեծն Ռուսաստանի մանրանկարը :

Այնպէս որ այն սրտագին ընդունելութիւնը, որ ներկայիս ցոյց կուտայ Թիֆլիսը Ռուսաստանի օգոստոսիառ պետին, կարելի է համարձակօրէն ամբողջ Ռուսաստանին վերագրել, որովհետեւ ներկայ ընդունելութիւնը համաժողովրդական է և առանց ցեղի խտրութեան կը պատգանի ամէնքին :

Պատմական կը համարենք այս օրերը այն պատճառով որ թագաւոր կայսրը, որպէս պետութեան ղեղուիս, անձամբ ականատես կը լինի այն մեծ պարտա-

ճանաչութեան ու քաղաքացիի պարտականատարութեանը որ այս ծանր օրերուն ուստի հետ հաւասարապէս ցոյց կուտան այլազգի և այլակրօն տարրերը: Թագաւոր կայսրը կը տեսնէ թէ ինչպէս կովկասի ժողովուրդները հայրենիքի համար մեծ սիրով կտանձնեն ամենածանր զոհողութիւններ:

Թագաւորի այցելութիւնը մեծ նշանակութիւն կունենայ մեր ծայրագաւառի համար, որովհետեւ որքան յաճախ կովկասը արժանանայ իր կայսեր տեսութեան, որքան յաճախ և անմիջականօրէն կարողանայ ներկայացնել իր իղձերն ու ցանկութիւնները իր քաղաւորին այնքան շուտ կը պսակուի անոր տենջանքները:

Առանձնապէս գալով հայերուս, կ'ըսենք, որ ներկայ բարձրագոյն այցելութիւնը Թիֆլիս և Ռուս-թրքական պատերազմի վայրերը, աւելի քան պատմական է մեզ համար, որովհետեւ այս ծանր օրերուն, երբ հայ ժողովուրդը իր նուիրական ու պատմական իղձերուն իրագործումը կը կապէ Ռուսաստանի հետ, հզօր Ռուսաստանի կայսեր այցելութիւնը հայաշատ վայրերը միմիայն բերկրանքով ու ցնծութեամբ կարող է լեցնել հայ ժողովուրդի սիրտը:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՍԵՐՆԻ ԲԵ ԶԱՐ ՆԻՔՕՒՍՆ (*)

Սամսոն Յարութիւնեանի նաոր Զար Նիփօլային

Ձերդ Կայսերական մեծօրիւն,
Ողորմած Թագաւոր

Մեր երջանկութիւնը անսահման է: Կատարուցաւ վաղեմի և ջերմ նշանկալին—երես առ երես տեսնել ձեր մեծութիւնը, մեր սիրեցեալ թագաւորը: Գլուխ կը խոնահեցնենք ձեր մեծութեան առաջ:

Հայ ազգաբնակչութեան կողմէ պատուիրակութիւն մը իր հաւատարիմ հպատակներու զգացումները Ձերդ վսեմութեան յայտնելով, համարձակութիւն կ'առնէ հաւաստիացնել, որ մեզի համար այս պատմական օրը, ամբողջ հայ ժողովուրդը իր բոլոր հոգիով մասնակից է մեր ուրախութեան:

Պատմութիւնը կը հրահանդէ այդ հին քրիստոնէական ժողովուրդի, որ Ասիոյ մէջ շատ վիշտ և տանջանք կրած է ր զբացիներէն, քրիստոնէական հաւատքի համար, որ միայն Ռուսաստանը եւ անոր քաղաքները միապետները հովանաւորած եւ պաշտպանած են ինչպէս անոնք պաշտպաներ են ուրիշ քրիստոնէական ժողովուրդները Արեւելի մեջ, որոնք ազատութիւն ստացան առանկան զէնքի ուժով:

(*) 1914 Նոյեմբերին Նիքօլա ցարը եկած էր Կովկաս: Յարը ողջունած են առանձին ճառերով Ս. Յարութիւնեան, Մեսրոպ Եպիսկոպոս և Խատիսեան:

Եւ այժմ, երբ ռուսական փառապանձ զօրք իր վեհապետ պարագլուխի կամֆովը ք կռու Հայաստանի ձիւնապս բարձրութիւններու վրայ եւ Ալաշկերտի լայն հովիտի մէջ Թուրքիոյ դէմ, որ Գերմանիոյ զբոյժմով յանդգնեցաւ ձեռք բարձրացնել հզօր ռուսաստանի վրայ, հայերը, հետեւելով իրենց նախնեաց պատերազմներուն, սաքի ելան իբրեւ մէկ մարդ, ինչպէս ձեր միւս հաւատարիմ հպատակները, զոհելու իրենց կեանքն ու զոյքը ի փառս Մեծն Ռուսաստանի և զահին:

Թուրքիոյ հետ պատերազմելու լուրը յուզեց ամբողջ հայ ժողովուրդը: Ամեն երկիրներէ հայերը կը շտապեն մտնել ռուսական զինուորութեան փառաւոր շարքերը եւ իրենց արիւնով ծառայել ռուսական զենքի ազատութեան:

Կազմիւնք ամենաբարձրեալ Աստուծոյ, յազմել թշնամիներուն թէ Արեւելքի և թէ Արեւմուտքի մէջ: Մեր սրտերը լեցուած են ջերմ ցանկութեամբ, որ մեր թանկագին հայրենիքին բաժին ինկած փորձանքը աւարտի ռուսական զէնքի նոր փառքով և Արեւելքի մէջ ռուսաստանի պատժական խնդիրներու լուծումովը:

Թող ազատ ծածանի Ռուսական դրօշակը Վուսիորի եւ Տաւրանի վրայ:

Թող, մեծ քաջաւոր, ձեր կամֆով ազատութիւնը բաժնան քրեական լուծի սակ մնացած ժողովուրդները:

Թող յարութիւն առնէ, Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքեւ, զէպի նոր և ազատ կեանք, քրիստոսի հաւատքի համար թուրքիոյ մէջ տանջուող հայ ժողովուրդը:

Պատգամաւորութիւնը խոնարհելով կ'երկրպագէ ձեր մեծութեան և ամբողջ հողիով կը ցանկայ ձեզ և ձեր օգոստափառ տանը երկարատեւ կեանք ի փառս և ուրբալութիւն ամբողջ Ռուսաստանի:

Ալեքսանդր Խասիսեանի նաղը

27 Նոյեմբեր

Մեծ Արքայ:

Գլուխ կը խոնարհեցնենք Ռուս հողի ինքնակալ Տիրոջ առջեւ:

Մենք, Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան ներկայացուցիչներս, այնչափ բաղաւոր ենք այն զիտակցութեամբ, որ հանդիտանալով որդիներ կովկասի սիրտ Թիֆլիս քաղաքին, որու մէջ կեդրոնացած է երկրի գլխաւոր ժողովուրդներու հոգեկան ողջ կեանքը, տեսնելով առաջինը մեր սիրելի միապետը, անընկճելի պահանջ մը կզգանք մեր սրտի ամբողջ ջերմութեամբ մեր խորին հաւատարիմ հպատակութեան զգացումները արտայայտել մեր անբաժան թանկագին հայրենիք Մեծ Ռուսաստանի Մեծ Պետին...:

Մեծ և ռուս երկրի ազատար:

Հատուտ հատք ունենալով Ռուսաստանի անպարտութեանը, անոր առաջատու թերուն, զէպի մեր Մեծ Կայսրը տաժած բուռն սիրով, մեզմ' միացած մըսամուկնով եւ շողկապուած քափուող արիւնով— կուսանք հանդիսաւոր եղում չապառելու մեր հոգիի ուժը մինչեւ որ մեր պանծալի յաղթական զօրք ընդմիտ չի ցախշախե նեն քճամլին և սատով առաւել

ևս մեծացնէ մեր Մեծ Հայրենիքի ուժը և զօրութիւնը: Կը խոնարհինք սիրեցեալ թագաւորի առջև. կեցցե՛ն թագաւոր կայսրը, թագուհի կայսրուհիները և արքայաւուհի գահաժառանգը:

Հուռա՛ թագաւոր կայսրին:

ԽԱՆՏԻՍԵԱՆԻ ՃԱՌԸ ՆՈՅԵՄԲԵՐ 26 ԻՆ

Մեծդ թագաւոր:

Երկար տարիներ մեր հինաւորոց քաղաքի ազգարնակութիւնը սիրաբորբոք ծարաւի էր սուսական երկրի թագակիր պետը երես առ երես տեսնելու ՚բազդին:

Այսօր հասաւ մեզի հայր անձկալի, անժողանալի ժամը:

Բազդաւորեցէք մեզ թագաւոր, սօք գնելով հինաւորոց քաղաքի պատերը, և տեսէք թէ ինչպէս կը բարախէ բազմացեղ ազգարնակութեան օրտերը բունն ցանկութեամբ մը—ամենկերպով ցուլուիլ իր ցարիննէս ու գոհուիլ անոր ու մեր բանկազին հայրենիքին համար: Ծառ ժողովուրդներ կը բնակին մեր մէջ, շատ լեզուներով կը խօսինք մենք, բայց ամէնքս—կզգանք մեզ կըբայրներ մէկ և անբաժանելի մեծ հայր սուսատանի հարազատ զաւակները և հաւատարապէս կը փառարանենք Մեծ Յարը:

Գարերու ընթացքին շատ փոթորիկներ անցած են մեր գլխէն, բայց անոնք սոսկ մեր ուժը կոնցին, և մենք խոշոր փորձութիւններու և յանուն իրաւունքի

ու ազատութեան համար մղուող կռիւի օրերը համբարաշխ ու միաբան, մէկ սիրտ մէկ հոգի դարձած կուգանք խոնարհիլ մեր պաշտեցեալ միապետին առջև:

Թող թոյլ տրուի ինձ՝ կովկասի սիրտը եղող Թիֆլիս քաղաքի ներկայացուցչին, ամենահպատակօրէն խնդրել Ձերդ մեծութենէն, որ բարեհաճի ընդունիլ մեր ջերմ ու հաւատարիմ զգացումներու արտայայտութիւնը և մեր կովկասեան աղն ու հացը:

Բարի գալուստ սիրեցեալ կայսեր: (Մտակ քիւ 268 1914):

Գեւորգ Գ.ի խօսքը

Ձերդ կայսերական մեծութիւն Ամենաողորմած կայսր.

Անսահման բազդաւոր եմ ես և իմ հօտս, որ այս պատմական բուլէին հնարաւորութիւն ունինք երես առ երես տեսնելու մեր սիրեցեալ միապետը, շրջապատուած իր հաւատարիմ ժողովուրդով, որ պատրաստ է հայրենիքի փառքին ու պատուին համար զոհել իր կեանքն ու բոլոր կարողութիւնը:

Հայկազեան հաւատարիմ հպատակ ժողովուրդը, սրբութեամբ հետեւելով իր նախնիքներու պատգամներուն, այժմ ալ պատրաստ է անձնագոհութեամբ կասարել իր սրբազան պարսկահուրիւեր իր ցարի եւ հայրենիքի առջև:

Մեծդ թագաւոր, Հայ ժողովուրդը պատկառանքով ու խորագոյն դիտակցութեամբ կը յիշէ այս նշանաւոր օրը, երբ Ձերդ կայսերական մեծութիւնը իր ամենաողորմած ուշադրութեամբ բազդաւորեցուց բա-

ընհանելով այցելել մեր մայր եկեղեցին, այս տաճարը որտեղ կամարներուն տակ կը հանդչին անցեալ ուս—
թիւրքական պատերազմի պանծալի հերոսները:

Փորձութեան այս ծանր օրերուն մեծ ու անհող—
դող է մեր հաւատքը, թէ Մեծ Ռուսաստանը իր անձ—
նուէր գաւազներու սրբազան արիւնով և իր բարոյա—
կան ուժի մեծութեամբ յաղթական դուրս կուգայ և իր
ինքնակալ պետի կամքովը կը հաստատէ իրաւունքն
ու արգարութիւնը: Ամենակարող աստուծոյ սուրբ սե—
ղանին առջև ջերմ աղօթողներ ենք որ ուսանկան
քրիստոնեայ գինուորին լիակատար յաղթութիւն շը—
նորհէ:

Թող պահպանէ Տէր Աստուածը երկաթ տարիներ
Չերդ կայսերական մեծութիւնը, ողորմած
թագուհի—կայսրուհիները և սիրեցեալ արքայազուն
գահաժառանգի կեանքը: «Ամէն»:

ՀԱՅ ԿԱՅՐԱՎԿՈՍԸ ԻՆՉՊԷՍ «ԹՆԴԱՆՕՐԱՅԻՆ ՄԻՍ»

ԿԸ ՊԱՏՐԱՍՏԷՐ ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՄԷՉ

Հայ կամաւորներն Ս. Էջմիածնի մեջ (*)

«Ապրիլի 15—16ը պատմական օրեր էին Էջմիած—
նի մէջ: 15ի առաւօտեան չորեքշաբթի օրը յատկապէս
դրկուած սուրհանդակի միջոցաւ լուր ստացուեցաւ որ,
Հայ կամաւորներու խումբը Երեւանէն դէպի Էջմիա—
ծին ճամբոյ կլած է: Վեհափառ հայրապետը պատու ի—
րած էր կարեւոր պատրաստութիւններ տեսնել և զա—
նոնք ընդունիլ պատշաճ կերպով: Վեհափառի հրամա—
նով մինչեւ Զուարթնոց աւերակ եկեղեցիին մօտերը
դիմաւորելու պայցած էին Տ. Աշոտ Եպիսկոպոս և Տ.
Բարկէն վարդապետը: Հետզհետէ բազմաթիւ կառքեր
կը հասնէին Երեւանէն: Երեւանի փոխ-թեմակալ
Խորէն Եպիսկոպոս, քաղաքագրու Պ. Ս. Խաչատուր—
եան և բազմաթիւ քաղաքացիներ մինչեւ Ս. Էջմիա—
ծին եկած էին կամաւորներուն ընկերանալու: Ժամը
5-ի առեկնները Զուարթնոցի մօտ ճամբուն վրայ Վե—

(*) Այս նկարագրութիւնը առանց ու է փոփո—
խութեան կարտաստպենք Կաթողիկոսի պաշտօնակալ
օրկան Ա. Բարսեղեան (1915 թիւ 4—5 ապրիլ մայիս):
Այդ նկարագրութեան մէջ բաւական լուր կերպով կը
բնորոշուի Կաթողիկոսի դերը իմբէրիալիստական պա—
տերազմի ընթացքին:

հայտաւ Հայրապետին կողմէ զրկուած ներկայացուցիչ-ները և ժողովրդային խումբն բազմութիւն մը շրջապատեց կամաւորներու խմբապետները :

Խմբապետներ Քեօին, Խէչօն, Դրօն, Համադասպը գլխաւորութեամբ բոլոր կամաւորներու հրամանատար Վարդանի՛ չարքով կանգնած և շրջապատուած կամաւոր զինուորներով — ձիաւոր և հետեւակ, Արարտեան դաշտի պատմական վայրի մը մէջ սքանչելի պատկեր մը կը ներկայացնէին : Վեհափառ Հայրապետին և Մայր արձաի միաբանութեան կողմէ զգածուած ճառեր արտասանեցին Տ. Աոն եպիսկոպոս և Տ. Բաբկէն Վարդապետ, իսկ Վաղարշապատի ժողովուրդի կողմէ Պ. Յովհաննէս Մուշեղեան : Ճառերուն պատասխանեց խմբապետ Վարդան :

Հանդիսաւոր գնացքը առաջ շարժուեցաւ դէպի Էջմիածին : Մինչև վանքին դուռը ժողովուրդը խանդավառ կեցցէներով դիմաւորեց հայ քաջերը : Փողոցի վրայ գտնուող տուներու պատշգամբներն ու պատուհանները զարդարուած էին դրօշակներով :

Պատշգամբներէն ծաղիկներ կը ցանէին կամաւորներու վրայ : Մայր ամօռի միաբանութիւնը վանքի դուռի դրան առջև գիմաւորեց խմբապետներն ու կամաւորները և ընկերացաւ անոնց դէպի տաճար :

Յեղեղեցիի գանգակները կը դօղանջէին ռաս խորհրդաւոր կերպով — վանքի հնադարեան պարիսպներն անգամ, որ ռաս մը պատմական դեպքերու լուռ վկաներն են, կարծես կզգային բոպէի խորհրդաւորութիւնը : Ժողովուրդի և միաբանութեան աչքերէն կաթիլ կաթիլ արցունքներ կը թափուէին, իսկ այդ արցունք-

ները մարմնացունն էին այն խորհրդաւոր սովորականէն բոլորովին տարբեր զգացումներու, որ մեզմէ իւրաքանչիւրը կը կրէր իր կուրծքին տակ : Արձանային լուսնեամբ առէնքը իրենց քայլերը ուղղեցին դէպի Ս. Տաճար. խմբապետները ծունկ չօղելով համբուրեցին Իջման ս. սեղանը, լուռ և խորհրդաւոր կերպով կաղօթէին առ աստուած, իսկ միաբանութիւնն ու ժողովուրդը կ'աղօթէր անոնց համար որ կարող ըլլան քաջութեամբ կռուիլ և յաղթել դարաւոր բռնակալ թուրքերուն, ազատելով մեր մայրերն ու քոյրերը և եղբարները պատմական տանջանքներէ : Երեկոյեան ամբողջ ժամերգութեան ներկայ էին անոնք : Ժամերգութենէ վերջ խմբապետները յատուկ պատրաստուած սենեակներու մէջ հանգստանալու գացին : Կամաւոր զինուորները հիւրասիրուեցան վանքի հիւրանոցը, սեղանատունը, ճեմարանի ընդարձակ ննջարանը, ճեմարանի ներսի սենեակները, նոր շինուած մանկավարժական թանգարանը և դիւղի դպրոցական շինութիւններու մէջ : Ժամը 9-ին խմբապետները ներկայացան Վեհափառ Կաթողիկոսին : Կաթողիկոսը օրհնելով զանոնք խօսակցեցաւ և հիւրասիրեց սուրբով : Ժամը 9-ին բոլոր խմբապետները, հարիւրապետներն ու տասնապետները ընթրիքի հրաւիրուեցան ճեմարանի սեղանատան մէջ :

Ըթրիքին ներկայ էին ս. ամօռի միաբանութիւնը, Երեւանէն զրկուած ուսուսպ ողոր, Պ. Համբարձում Մելիքեան Տիկ. Զապէլ և Դաւիթ Զավրեան ամուսիններ և ուրիշներ : Զգածուած բաժակաճառեր աստիճանեցին Տ. Սահակ արքեպիսկոպոս, Տ. Աշոտ

եպիսկոպոս Տ. Բարկէն վրդ. : Տ. Գրիգոր. խումբի
խաչակիր քահանան, Զապարեան, Օզոյ և ուրիշներ :

Տ. Սահակ արքեպիսկոպոս իր առաջին բաժակը
առաջարկեց նորին կայսերական մեծութեան և ամբողջ
Օգոստոսիան Տան կենացը : Օզը թնդաց կեցցէներով :
Խմբապետ Վարդան առաջարկեց խմել Վեհափառ Հայ-
րապետի կենացը : Ամէնքը ոտքի կանգնելով և խան-
դավառ կեցցէներով խմեցին վեհափառ Հայրապետին
կենաց, շարք մը բարեմազթութիւններ ընելով : Ճոխ
ընքրի՛ք մը վերջ խմբապետները գացին հանգստանալու :
Միւս բոլոր զինուորներուն ալ ընթրիք տրուեցաւ :
Վանքի և ճեմարանի բակերուն մէջ այդ իրիկունը մեծ
ոգևորութիւն կը տիրեր : Գիշերը շատերը քուն չու-
նէին, կ'երգէին ու կուրախանային : Միւս առաւօտ կա-
նուխ ամէնքն ալ ոտքի վրայ էին : Վեհափառ Հայրա-
պետի հրամանով ճեմարանի ընդարձակ բակին մէջ,
կայսերական մազթանք պէտք էր կատարուէր : Ժամը
Ցին ճեմարանի հարաւային բակին մէջ, 4րդ գունդի
բոլոր հայ ձիաւոր թէ հետեւակ կամաւորները իրենց
խմբապետներով գլխաւորութեամբ Վարդանի կազմ և
պատրաստ էին : Ճեմարանի հանդիսարանի զիմաց քմի-
արանութիւնը չուրջառ առած կապաւոր վեհափառ կա-
թողիկոսին : Գիշ վերջ Վեհափառը եպիսկոպոսներով
չըջապատուած երեւաց, զոր թնդաց կեցցէներով :

Վեհափառը եւս բարեհանեցաւ շուրջառ առնել,
որմէ յետոյ խուռն ժողովուրդի ներկայութեան սկսաւ
կայսերական մաղրանքը : Ճիշտ Վեհափառին առաջ
կամաւորներէն մեկը բռնած էր դրօշակը, եւսագոյն
կարմիր, սպիտակ կանաչ, ոսկեգոծ շեկ ծոպերով :

քու վրայ հայերէն և ռուսերէն գրուած էր «Արմենա-
քայեա Տրուժինա», ապա խմբապետները շարքով կը
կենան : Վայրկեանը խորհրդաւոր էր, եղանակը պայ-
ծառ էր և ամէնուն դէմքին վրայ կը նշմարուէր բու-
պէի տպաւորութիւնը : Կայսերական մազթանքները
կատարուեցան, որմէ յետոյ պէտք էր խօսէր վեհափա-
ռը : Քանի մը վայրկեան լուսթիւն տիրեց, գրիչը ան-
դօր է արտայայտելու այն խորհրդաւոր զգացումը, որ
տիրած էր բոլորին :

Ամենուն մէջ աչքի զարնող իր վեհութեամբ ա-
յեղարդ վեհափառը ընդհանեց այդ խորհրդաւոր լու-
թիւնը և դառնալով հայ կամաւորներուն իր հայրա-
կան խօսքերը ուղղեց անոնց : Չափազանց զգածուած
էր վեհափառ Հայրապետ, իւրաքանչիւր խօսքերը ա-
մենքն ալ լարուած ուժադուրեամբ մտիկ կրնէին, յու-
զիչ եւ ազոյս էին անոր խօսքերը, եւ երբ իր խօսքը
վերջացնելով ըսաւ. «գացե՛ք, ձեզ կապասն իմ սանջ-
ուած գաւակները, գացե՛ք, ազասեցե՛ք զանոնք կոսորածե՛
եւ եղե՛ք վրեժխնդիր. մեր բեմամին մարդասիրութեան
սահմանէն դուրս ելած ե» : Այդ բոպէին խմբապետներն
ու կամաւորները կառծես կասաղի առիւծ դարձան, ա-
նոնք այեղարդ հայրապետի խօսքերէն ոգևորուած կու-
զէին բոշիլ Արարատ լեռան միւս կողմը եւ սկսել ի-
րենց համար վաղուց պանծալի կատաղի կոխը վայրե-
նի քիւրտի և բնակալ թուրքի դէմ : Վեհափառը իր
հատին մէջ օրհնեց արեւելեան սանջուած ազգերու
պատգամն թուսաց կայսրը եւ անոր փառապա՛ճ հե-
րու գօրքը, քաջալերեց հայ կամաւորները որ ռուս հե-
րու գօրքի հետ քաջութեամբ կռուին ու թուրք բռնա-

կայ լուծը ընդմիշտ թօթախեն հայ ժողովուրդի վզէն :
Վեհափառի խիտ զգածուած հայրական խօսքերէն յե-
տոյ օղը թնդաց կեցցէնէրով :

Ապա ձեմարանի կողմէ խօսեցաւ տեսուչ Ս. Մալ-
խասեան : Վարդանը և միւս խմբապետները կարգով
մօտեցան վեհափառին և համբուրելով ալիւոր Տիրոջ
ս. աջը՝ անոր օսհնութիւնը ստացան : Վեհափառը
կրկին օրհնելով ամէնքը, վերադարձաւ վեհարան :

Հնչեց քայլերգը : ձեմարանի դարպասով հեաղհե-
տէ ճամբայ ելան հայ քաջերը :

Կրկին ժողովրդի կեցցէներ և ուրախութեան ար-
ցունքները յուզեցին հայ կամաւորները : Մինչեւ Մար-
գարա գիւղ—երախտի ալիը կամաւորներուն ընկերա-
ցան Տ. Տ. Աշոտ և Պաղտասար եպիսկոպոսները, Տ. Տ.
Բարկէն և Վրդանէս վարդապետներն ու թագէտս ար-
բեղան :

Գեւորդ ե. Կ. թողիկոսի շնորհաւորական հեռա-
գիրը Կովկասեան զօրքերու հրամանատար Նիքոլայ
Նիքոլայէվիչին :

Տփլիս ,

«Նորին Կայսերական մեծութեան Կովկասեան
Փոխարքայ. Կովկասեան բանակի գլխաւոր հրամանա-
տար Մեծ Իշխան Նիքոլայ Նիքոլայէվիչին» :

Կարնոյ նուաճումէն յետոյ սրտատրոփ և աղօթքը
չբթունքնիս կսպասէինք տաճկական երկրորդ կուռ-
ամբու թեան անկման լուրին : Ուրախակցութեան ա-
մենաշերմ զգացումներս կր մատուցանեմ Ձերոյ կայսե-
րական Բարձրութեան՝ Ռուս քաջարի զօրաց Կովկաս-
եան խորագէտ հրամանատարիդ իմ սրտանց շնորհա-
ւորութիւններս թրքական երկրորդ ամբու թիւն՝ Տը-
բապիզանը գրաւելուդ առ թիւ :

Փառք ուս հերոսական զորքի ղեկավարին, յա-
ւիտենական յուշարձան անոնց յիշատակին, որոնք ի-
րենց կեանքը զոհեցին արդարութեան յաղթանակի
համար :

Կաղօթեմ Ամենաբարձրեալն Աստուծոյ նորանոր
Կաղթութիւններ պարգեւելու ազատութիւն հայ
տառապեալ ազգին տաճկական լուծէն :

Այսօր Էջմիածնի նախաթու տաճարին մէջ սուրբ
պատարգէն յետոյ գոհաբանական ժաղթանքներ կատար-
եցինք ամբողջ միաբանական ուխտի հետ, աղօթող
ժողովուրդի մեծ բազմութեան մը ներկայութեամբ :

Գեւորդ ե. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց :

ՊՈՂՈՍ (ՇԱ ՆՈՒՊԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ

ԳԵՆՈՐԳ ԿԱՐՈՂԻԿՈՍԻՆ

... Խորապէս զգածուած եմ և շփոթահար այն պգացումներուն համար, որ ձեր Ս. օծութիւնը բարեհաճած է արտայայտել 20 փետր. ամսաթիւ հայրապետական օրհնագիր կոնդակին մէջ:

Ձերդ Վեհափառութիւնը կը յայտնէ ինձ իր գոհունակութիւնն ու ինձ վստահուած պատճօնը կատարելու մասին ըրած ջանքերս կը գնահատէ այնպիսի բարեհացկամ նրբողամտութեամբ մը որ, սրիս մեօ միօս քանդակուած պիտի մնայ:

Եւրոպայի մէջ ձեր վեհափառութիւնը ներկայացրնելու պաշտօնին կոչելով զիս, իբրև Ազգային պատուիրակութեան նախագահ, պետութիւններէն, ինչպէս նաև Բ. Դոնէն պահանջելու համար Պերլինի գաշնագրով խոստացուած քարենորոգումներու գործադրութիւնը — որ միայն նա կրնայ վերջ մը դնել Ասիական թուրքիոյ մէջ մեր հայրենակիցներու տառապանքներուն, — ձեր Ս. օծութիւնը իր վստահութեան թանկարժէք ապացոյցը կուտար ու ինձի կը յանձնէր պաշտպանութիւնը այնպիսի գեղեցիկ գատի մը, զոր չէի վստահեր ընդունելու, հակառակ դարձին դժուարութեանց, զոր ինձի համար իսկապէս ծանօթ կըզգայի:

Պարագաներ բարեբաղբար օգնեցին մեզի եւ պետութիւնները, Ռուսիոյ վեհանձն նախասեստրեամբ

յանձն առին ուժ սալ մեր արդար պահանջներուն, առաջին առնելու համար կոնժուներու և պատահականութեանց, որոնցմէ կ'զգուշանան:

Սակայն թող ինձ ներուի յիշել հօս, որ ամէն բանէ առաջ ձեր վեհափառութեան իմաստուն քաղաքականութեան յայտագրին չափաւորութեանը և վեհանձն ջանագրութեանց շնորհիւ է որ, Նորին Վսեմ. Յարին կատարութիւնը մեզի շնորհեց իր հօր պաշտպանութիւնը, որ ձեռք առնելով մեր դատը, իրեն հետ մղեց նաև միւս դահլիճները:

Եսոր եւրոպայի միահամուտ գործողութեանց մասին կայացած այդ համաձայնութիւնը, զոր մեր հայրենակիցներուն հալածանքները և յանուն մարդկութեան եղած կոչերը երեսուն և հինգ տարիէ ի վեր սնուածական եղած էին գոյացնելու, մենք այսօր կը պարտինք այդ շահուն, զոր պետութիւնները ունին առաւելապէս Եւրոպայի խաղաղութեան պահպանումին աեսակէտով:

Անոնք ըմբռնեցին արդարև որ, հայկական նահանգներու խղճալի վիճակը չէր կրնար աւելի երկար առնել տուել առանց ծանր վտանգներու, որոնց առաջը կարելի կըլար առնել միայն բարենորոգումներու գործադրութեամբը:

Ասիական եղաւ մէկը այն գլխաւոր փաստերէն, զոր վեր հանեցի դահլիճներու մօտ հայցելու համար իրենց միջամտութիւնը, և չափազանցութիւն չի պիտի ըլլար բնելու թէ, այդ շարժառիթն է որ, որոշեց դուրս գալու այն անտարբերութիւններէն, զոր իրենց քաղաքականութիւնը ցոյց տուած էր մեր բարենորոգումներու նկատմամբ Պերլինի գաշնագրէն ի վեր:

Բայց պետութիւնները չէ որ շահ ունէին Հայաստանի մէջ բարենորոգումներու գործադրումէն, Թուրքիա բարեբախտաբար շատ աւելի անմիջական շահ մը ունէր:

Բ. Դուր համոզուեցաւ որ պետութիւնն իսկ պիտի վտանգուէր, որքան ատեն որ մէջտեղէն չը վերցընէր խռովութեանց և օտար միջամտութեանց բոլոր հաւանականութիւնները, Հայկական Տնտեսականութիւնն մէջ կարգապահութիւնն ու արդարութիւնը վերահաստատելով:

Սակայն անիկայ հասկցաւ որ, բարենորոգումները պետութեան զօրացումին ու վերականգնումին ապահովագոյն միջոցները պիտի բլրացին, և անտարակոյտ այս բանն է որ ստաւելապէս վերջնական համաձայնութիւնը գոյացնելու ծտոայեց... Չեր Սրբութիւնը Թոյլ պիտի տայ ինձ յիշատակելու նաև մասնաւորապէս, մեր բանակցութիւններու յաջողութեան նպաստող ազգակներուն մէջէն, այն կասարեալ միութիւնը — որուն ապացոյցը սուին շարունակ բոլոր երկիրներու հայերը, — այն օրէն սկսեալ, որ ձեռք վեհափառութիւնը ստանձնեց նախանշուածութիւնը պետութեանց ներկայացնելու իր ժողովուրդին արգար պահանջներ...:

Չերք Ս. օժութիւնը փափաք կը յայտնէ որ, պէտք եղած ատեն շարունակեմ աշխատիլ իբր ներկայացուցիչը հայաբնակ նահանգներու մէջ բարենորոգումներու յաջողութեան համար:

Վստանութեան այս նոր արտայայտութեան հանգէպ ջերմապէս զգածուած եմ, և թէպէտ որոշած էի

ատաղին պաշտօնս լրանալուն հանգիստ ընել եզրագծոսի մէջ, մանաւանդ որ ատոր մեծ պէտք ունիմ, բայց կապահովցնեմ ձեր վեհափառութիւնը թէ իմ օժանդակութիւնս երբէք չի պիտի խնայեմ, և թէ անմիջապէս որ Եւրոպա դառնամ զէպի Յունիսի կիսուն ինքինդքս սիրայօժար պիտի տրամադրեմ ձեր վեհափառութեան, կատարելու համար ուէ պաշտօն որ օգտակար պիտի համարէք վստահիլ ինձի:

Կը խնդրեմ ձեր վեհափառութեանէն, որ իմ անխախտ երախտագիտութեանս հետ բարեհաճիք ընդունիլ իմ խորապէս անձնուէր և յարգալից զգացումներուս նորոգ հաւաստիքը:

Պողոս Նուպար

(արտասոյ. Արարտ 1914 թիւ 5
մայիս էջ 404—406)

3161

2013

